

E-ISSN : 2583-746X (Online)
VOLUME : V ISSUE - I
ISBN : 978-93-52050-22-2 (Print)

**Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal**

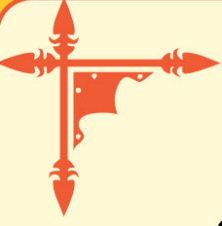
VIDIYA SAGAR PATRIKA

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਜੂਨ 2023

**ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ**

Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal
Vidiya Sagar Patrika
ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

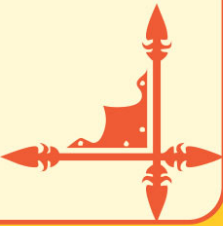
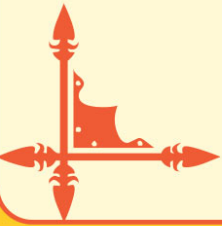
ਜੂਨ 2023

E-ISSN : 2583-746X (Online)
ISBN : 978-93-52050-22-2 (Print)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ:
ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ
ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ :
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ
ਸੰਪਰਕ ਨੰਬਰ: 01887-292286
ਈ-ਮੇਲ: editorinchief@sovs.in
ਵੈੱਬਸਾਇਟ: www.sovs.in

ਭੇਟਾ ਰਹਿਤ

Published & Printed by
Unistar Books Pvt. Ltd.
301, Industrial Area, Phase-9, Sector 66-A,
S.A.S. Nagar, Mohali-Chandigarh-160062 (India)
email : unistarbooks@gmail.com
website : www.unistarbooks.com
Ph. +91-172-5027427, 5027429

Multilingual Biannual

Social Sciences Peer Reviewed Journal

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

VIDIYA SAGAR PATRIKA

ਜੂਨ ਅੰਕ 2023

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ :
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.)

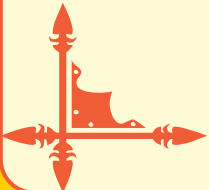

ਸੰਦੇਸ਼

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਾਸਤੀ ਗੌਰਵ ਪ੍ਰੋੜ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਵਿਗਸਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਉਸਾਰੂ ਪੈਰਾਡਾਇਮ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਧੁਰਾ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਨੰਦ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤਿ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤਪੱਸਿਆਕੁੰਨ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਉਂਤ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਲਈ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਬਣੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਕੁਲ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਜਨਮਭੂਮੀ ਵਜੋਂ ਜਿਊਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਜੀਵ ਵਿਰਾਸਤ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਨਿਰੰਤਰ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਫਲਸਫੇ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰਤਿਕਾ ਦਾ ਅਗਲੇਰਾ ਅੰਕ ਜੂਨ 2023 ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਧਾਨ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਕੇ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜੀਆਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ: ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਛਮਾਹੀ ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਇਸ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਾਣਮਤੀਆਂ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਐਸ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ
ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰੱਸਟੀ
ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ

ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.)

ਸੰਪਾਦਕੀ

ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਚਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਆਪਣੇ ਸਸ਼ਕਤ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਭਿਅਕ ਚਾਲ ਕਿਸੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੇ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਤੱਕ ਦਸਤਕ ਦਿੰਦੇ, ਇਹਨਾਂ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੁੱਲ ਦੁਨੀਆਂ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਅਗਲੇਰੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਸਾਹਿਤਕ ਖਜ਼ਾਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਪੜਪੌਤਰੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਏ ਵਿੱਚ ਪਲ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸੋਝੀ ਅਰਜਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਇਆ ਉੱਥੇ ਦੁਰਲਭ ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸੰਜੋ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਯੁਕਤ ਗੁਰਮਤਿ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਪਾਹ ਨਾਲ ਸਵਾਰਿਆ। ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ ਦੇ ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰੱਸਟੀ ਡਾ. ਐਸ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ ਨੇ ਇਸ ਮਾਣ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਇਸ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਅਕਾਦਮਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਵੇਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ, ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਉਤਪੰਨ ਇਹਨਾਂ ਨਵ ਸਾਹਿਤਕ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਜਗ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰੀ ਦੀ ਧਰਤਿ ਵਿੱਚ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰ ਨਵੇਂ ਦਿਸਹੱਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਆਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਅੰਕ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।

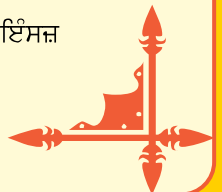
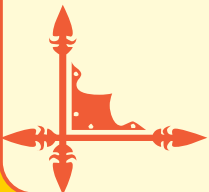
ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਪੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ :

ਐਂਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਸਰਪ੍ਰਸਤ

ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ

ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰੱਸਟੀ, ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ

ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ	ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ
ਡਾ. ਰਾਜ ਬਹਾਦੁਰ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਰਜਨ ਅਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ, ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.) ਸਾਬਕਾ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਯੂਨੀ. ਆਫ ਹੈਲਥ ਸਾਇੰਸਜ਼, ਫਰੀਦਕੋਟ	ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ: ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ
ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਕਲਾ ਪ੍ਰੀਸ਼ਾਦ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ	ਡਾ. ਜਮੀਰਪਾਲ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਡੀਨ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲਰ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਸੈਂਟਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬ, ਬਠਿੰਡਾ
ਡਾ. ਜੋਰਾ ਸਿੰਘ ਚਾਂਸਲਰ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੰਜਾਬ	ਡਾ. ਰਾਜੇਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ।
ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ	ਡਾ. ਮਨਮੀਤ ਕੌਰ ਐਸੋਸਿਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੁਖੀ, ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਸਾਇੰਸ ਵਿਭਾਗ ਬਰੇਲੀ ਕਾਲਜ, ਬਰੇਲੀ, ਯੂ.ਪੀ.
ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਡੀਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਡਾ. ਮੀਨਾਕਸ਼ੀ ਮਦਾਨ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੋਸਟ ਗਰੈਜੂਏਟ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਸੈਕਟਰ - 46, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
ਡਾ. ਲਖਵਿੰਦਰ ਜੌਹਲ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਮਾਹਰ, ਜਲੰਧਰ	ਡਾ. ਪੁਸ਼ਪਮ ਨਾਰਾਇਣਨ ਪ੍ਰੋ. ਅਤੇ ਮੁਖੀ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਲਲਿਤ ਨਾਰਾਇਣ ਮਿਥਿਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਮੇਸ਼ਵਰ ਨਗਰ, ਦਰਭੰਗਾ, ਬਿਹਾਰ
ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨਵਜੋਤ ਕੌਰ ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ ਨਵੀ ਦਿੱਲੀ	ਡਾ. ਜਗਦੇਵ ਕੁਮਾਰ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ
ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ	ਡਾ. ਮਰਿਤੁੰਜੋ ਸ਼ਰਮਾ ਐਸੋ. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਮਰਹਿਲ ਸ਼ਿਮਲਾ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼

ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਪੈਨਲ

<p>ਡਾ. ਪ੍ਰਭਲੀਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਵਿਭਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਫਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬ।</p>	<p>ਡਾ. ਸੁਜਾਤਾ ਸ਼ਰਮਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਤਪਨ ਰਿਹੈਬਿਲੀਟੇਸ਼ਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੀਲੋਖੇੜੀ, ਕਰਨਾਲ, ਹਰਿਆਣਾ।</p>
<p>ਡਾ. ਮਰਿਤੁੰਜੋ ਸ਼ਰਮਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸਮਰਹਿਲ, ਸ਼ਿਮਲਾ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼।</p>	<p>ਡਾ. ਜਮੀਰਪਾਲ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਡੀਨ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲਰ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਸੈਂਟਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬ, ਬਠਿੰਡਾ।</p>
<p>ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਡੀਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਫੈਕਲਟੀ, ਪੰ. ਯੂਨੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ।</p>	<p>ਡਾ. ਉਮਾ ਸ਼ਰਮਾ ਸਾਬਕਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ।</p>
<p>ਡਾ. ਰਾਜੇਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ।</p>	<p>ਡਾ. ਸੁਗੰਧਾ ਕੋਹਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ, ਸੈਕਟਰ -26 ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।</p>
<p>ਡਾ. ਪੁਸ਼ਪਮ ਨਾਰਾਇਣ ਲਲਿਤ ਨਾਰਾਇਣ ਮਿਥਿਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਮੇਸ਼ਵਰ ਨਗਰ, ਦਰਭੰਗਾ, ਬਿਹਾਰ।</p>	<p>ਪ੍ਰੋ. ਮਨਜੀਤ ਧਾਰੀਵਾਲ ਐਸੋਸਿਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਮੇਹਰ ਚੰਦ ਕਾਲਜ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਭਨੂਪਲੀ, ਨੰਗਲ, ਪੰਜਾਬ।</p>
<p>ਡਾ. ਨੀਲਮ ਭਾਰਦਵਾਜ ਐਸੋਸਿਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਅੰਗਰੇਜੀ ਵਿਭਾਗ ਐਸ.ਸੀ.ਡੀ. ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ।</p>	<p>ਡਾ. ਹਰਜਸ ਕੌਰ ਐਸੋਸਿਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਮੁਖੀ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਰੋਪੜ।</p>
<p>ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਮੁਖੀ, ਕਾਮਰਸ ਵਿਭਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ।</p>	<p>ਡਾ. ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਜੰਮੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜੰਮੂ।</p>
<p>ਡਾ. ਜਗਦੇਵ ਕੁਮਾਰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ, ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ।</p>	<p>ਡਾ. ਮਨਮੀਤ ਕੌਰ ਐਸੋਸਿਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਮੁਖੀ, ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਸਾਇੰਸ ਵਿਭਾਗ ਬਰੇਲੀ ਕਾਲਜ, ਬਰੇਲੀ, ਯੂ.ਪੀ।</p>
<p>ਡਾ. ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਬਾਪਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਇਵਨਿੰਗ ਕਾਲਜ, ਦਿੱਲੀ</p>	<p>ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ।</p>
<p>ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਐਸੋਸਿਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਪੀ.ਜੀ.ਜੀ.ਸੀ., ਸੈਕਟਰ -11 ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।</p>	<p>ਡਾ. ਦੀਪਸ਼ਿਖਾ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।</p>

ਤਤਕਰਾ

ਨੰ.	ਲੇਖਕ	ਖੋਜ ਪੱਤਰ	ਪੰਨਾ
1.	ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ	1
2.	ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਉਦਾਸੀ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ	5
3.	ਤਜਿੰਦਰ ਕੌਰ	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ	13
4.	ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਸੈਫੀ	ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮਹਾਂਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਸਤਿੱਤਵ	20
5.	ਰਾਜਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ	ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਪਛਾਣਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ	28
6.	ਨਿਸ਼ਾ ਦੇਵੀ	ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਾਇੰਸ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਚਲਣ ਵਿਧੀ : ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਆਟੋਮੇਸ਼ਨ	34
7.	Harleen Kaur	A Biographical Study of Cosmopolitan views of Guru Angad Dev; His Journey to Sikhism and Contribution to the Religion	41
8.	Dr. Yadwinder Jit Singh Bhatia	Eternal Travels of Guru Teg Bahadur	48
9.	Harbhajan Singh Sapra	Sri Guru Granth Sahib Ji	60
10.	Dr. Rashmi Chaturvedi	Culture of Punjab	72
11.	Dr. Jagdev Kumar	Impact of Hindustani Classical String Instrumental Music {HCSIM} on Six Rasa's	77
12.	Amisha Saxena Prof. Manmeet Kaur	Governance For Atmanirbhar Bharat	86
13.	Harpreet Singh	Role of Navy and Coast Guard in the Indian Maritime Security	95
14.	Manjeet Dhariwal	Special Need Children: Legal Rights	103
15.	Adv. Manpreet Kaur	Legal Aid For Women	109
16.	Dr. Dilraj Kaur	Lack of Formal Education : A Cause To Spread HIV/AIDS Among Women	117
17.	ਡਾ. ਦੀਪਸ਼ਿਖਾ	ਸਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਜੀਨੇ ਕੀ ਕਲਾ ਹੈ ਯੋਗ	126
18.	ਪ੍ਰੋ. ਸਨਮੀਤ ਕੌਰ ਪ੍ਰੋ. ਵੰਦਨਾ ਸ਼ਮਾ	ਲੋਕਤੰਤਰ, ਨਿਰਵਾਚਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਏਵੰ ਸਤਦਾਨ ਵਯਵਹਾਰ	132

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ,

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ: ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼,
ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਅਮੁਰਤ

ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਜੀਵ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਚੰਚਲਤਾ ਦੀ ਸਿਖਰ ਹੈ। ਇਹੀ ਵਿਚਲਿਤ ਮਨ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਐਸਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਾਰੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਭਰਮ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਜੇ ਇਹੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਤਮ ਮਨ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮ ਮਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਇੰਝ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਮਾਤਰ ਹੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮੁੱਢਲਾ ਸਾਹਿਤ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਅਨੋਖੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਖਾਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਦ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ' ਗ੍ਰੰਥ 'ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਗਤ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਪਾਵਨ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਭਗਤੀ ਯੁਗ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਆਪਣੀ ਮਧੁਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਰੱਖੀ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ : ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਭਗਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ।

ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਜੀਵ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਚੰਚਲਤਾ ਦੀ ਸਿਖਰ ਹੈ। ਇਹੀ ਵਿਚਲਿਤ ਮਨ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਐਸਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਾਰੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਭਰਮ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਜੇ ਇਹੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਤਮ ਮਨ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮ ਮਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਇੰਝ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਮਾਤਰ ਹੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਧਿਆ ਹੋਇਆ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਜੋਂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ। ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਸਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮ ਸਰੂਪ, ਨਾਮ, ਗੁਣ, ਲੀਲਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਮਨੋਵੇਗ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਅਭੇਦ ਰੂਪ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਇਹ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਣ ਭੇਦਾਂ ਸਹਿਤ ਭਗਤੀ ਹੀ ਸਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਭਗਤੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮੁੱਢਲਾ ਸਾਹਿਤ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਅਨੋਖੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਖਾਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਦ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ

ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਰੂਪਾ ਹੈ, ਉਸ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਧਿਆ ਹੋਇਆ ਉਦੇਸ਼ ਸਵਰਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭਗਤੀਪੂਰਨ ਸੰਪੰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਯੱਗ ਆਦਿਕ ਅਤੇ ਯੱਗ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਦੇਵ ਅਰਾਧਨਾ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਸਵਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।¹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾ ਸਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਾਪੀਆਂ ਦਾ ਉਧਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।² ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਵਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਂਡਿਲਿਆ-ਸੂਤਰ ਅਤੇ ਨਾਰਦ ਭਗਤੀ-ਸੂਤਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਨਿਰੂਪਣ ਭਲੇ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਆਸਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।³ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਲਵਾਰ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮਧੁਰ ਸੰਗੀਤਕ ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਿਆਰਵੀਂ, ਬਾਰਵੀਂ ਅਤੇ ਤੇਰਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ: ਰਾਮਾਨੁਜ, ਨਿੰਬਾਰਕ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਅਤੇ ਮਾਇਆਵਾਦ ਦਾ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਨੇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਾਲਾਂਤਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਵਜੋਂ ਇਬਾਦਤ ਨੂੰ ਹੀ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸਾਈ ਮਤ ਅਤੇ ਮਸੀਹੀ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਯੀਸੂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੱਤੀ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ‘ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ’ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਗਤ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਪਾਵਨ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਭਗਤੀ ਯੁਗ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਆਪਣੀ ਮਧੁਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਰੱਖੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਮਕਾਲੀ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਕਈ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਦਵੈਤਵਾਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕੋਈ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਵਰਗੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਗਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੇ ਨਿਆਈਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਗਪ੍ਰਸਤ ਆਪਣੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਸਹਿਤ ਸਾਹਿਤਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਅਰਥ ‘ਪ੍ਰੇਮ’ ਹੈ ਇਹੀ ‘ਭਾਉ’ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਭਾਵ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹੈ ‘ਭਾਵ ਭਗਤੀ’ ਹਿਰਦੈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁴ ਕਿਉਂਕਿ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਜਨਕ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵ ਭਗਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਭਵਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੋ-ਦੁਵਿਧਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਥਿਰਤਾ ਭੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭਗਤੀ ਇਸ ਵਿਆਪਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ:

ਨਾਨਕ ਭਾਇ ਭਗਤਿ ਨਿਸਤਾਰਾ
ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਆਪੈ ਦੂਜਾ।⁵

ਭਾਵ ਹੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦਾ ਅਸਲ ਭੋਜਨ ਹੈ ਜੋ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ-ਪੱਧਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਉ ਭੋਜਨੁ ਨਾਨਕਾ ਵਿਰਲਾ ਤ ਕੋਈ ਕੋਇ ⁶
ਨਾਨਕ ਸਚੇ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਕਿਆ ਟਿਕਾ ਕਿਆ ਤਗੁ।⁷

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਯੱਗ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਵਉੱਚ ਮਨ ਕੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਹੀ ਸੱਚੀ ਯੱਗ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਹੈ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਜਨੇਊ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਦਾ, ਇਸ ਦੇ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ

ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖੁ ਸੂਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ
ਏਹੁ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤ ਪਾਡੇ ਘਤੁ
ਨ ਏਹੁ ਤੁਟੈ ਨ ਮਲੁ ਲਗੈ ਨ ਏਹੁ ਜਲੈ ਨਾ ਜਾਇ
ਧੰਨੁ ਸੁ ਮਾਣਸ ਨਾਨਕਾ ਜੋ ਗਲਿ ਚਲੇ ਪਾਇ।⁸

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਭਾਵ ਭਗਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ: ਮਾਨਵ ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮ ਪ੍ਰੇਮ। 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਾਨਵ ਜਨਮ ਨੂੰ ਦੁਰਲਭ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਤੱਥ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਣਕ ਹੀਰੇ ਵਰਗੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।'⁹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਰੀਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਇਹੀ ਸਿੰਘਾਸਨ ਬਣਾਇਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ:

ਕਾਇਆ ਮਹਲੁ ਮੰਦਰੁ ਘਰੁ
ਹਰਿ ਕਾ ਤਿਸੁ ਮਹਿ ਰਾਖੀ ਜੋਤਿ ਅਪਾਰ।¹⁰

ਕਾਇਆ ਗੜ ਮਹਲ ਮਹਲੀ ਪ੍ਰਭੁ ਸਾਚਾ ਸਚੁ ਸਾਚਾ ਤਖਤੁ ਰਚਾਇਆ।¹¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਬਿੰਬ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਕਈ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਾਂਤਾਂ ਭਾਵ, ਸੁਆਮੀ ਭਾਵ, ਸੇਵਕ ਭਾਵ, ਵਾਤਸਲਿਆ ਭਾਵ, ਮਿੱਤਰਤਾਈ ਭਾਵ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੁਖ ਸੰਬੰਧ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਹੈ

ਅਪੁਨੇ ਠਾਕੁਰ ਕੀ ਹਉ ਚੇਰੀ
ਚਰਨ ਗਹੇ ਜਗਜੀਵਨ ਪ੍ਰਭ ਕੇ ਹਉਮੈ ਮਾਰਿ ਨਿਬੇਰੀ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਪੂਰਨ ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਪਰਮੇਸਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਾਨ ਹਮਾਰੇ
ਮੋਹਨ ਮੋਹਿ ਲੀਆ ਮਨੁ ਮੇਰਾ ਸਮਝਸਿ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰੇ।¹²

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਦੇ ਆਵਸ਼ਕ ਸਾਧਨ ਗੁਰੂ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ, ਨਾਮ-ਸਾਧਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਭੈਅ ਤੇ ਭਾਓ, ਸਤਿਸੰਗ, ਸੁਣਨਾ, ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਮਨਨ ਜਾਂ ਮੰਨਣਾ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਦੀਨਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਮੰਨਿਆ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜਾ, ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ-ਭੇਦਭਾਵ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ, ਨਾਰੀ ਨਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਦਬਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨੂੰ ਹੀ ਭਗਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਫਲ ਦੀ ਵੀ ਬਾਤ ਪਾਈ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਭਗਤੀ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਇਸ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਦਵੀ ਤੇ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠ ਕੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲਦਾ

ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕੇ ਦੁਖ, ਰੋਗ ਸੰਤਾਪ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਿਆਪਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰੂਪ ਗੁਰਮੁਖ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮ ਰੂਪ ਹੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ 'ਮਨਮੁਖ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ 'ਭਗਤ' ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮ ਰੰਗ ਦਾ ਲਾਲ ਜਲੋਅ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਗਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਭਗਤ ਤੇਰੈ ਮਨਿ ਭਾਵਦੇ
ਦਰਿ ਸੋਹਨਿ ਕੀਰਤਿ ਗਾਵਦੇ ¹³

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਭਗਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਧਰਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਹੈ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਇਸ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਬਖਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਭਗਤੀ ਆਤਮ-ਅਭਿਆਸ ਯੁਕਤ ਭਗਤੀ ਹੈ ਜੋ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਬਣ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਵੇਦਨਾ ਬਣ ਧਰਮ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।¹⁴ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸੰਪਨਤਾ ਲਈ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਕਰਮ, ਕਿਰਤ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਇਹੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਮੋਲਕ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਭਗਤੀ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ 12-13
2. ਡਾ. ਉਦੈਭਾਨ ਸਿੰਘ, ਤੁਲਸੀ ਦਰਸ਼ਨ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਪੰਨਾ 259-60
3. ਸ਼੍ਰੀਮਦਭਗਵਤ ਪੁਰਾਨ, ਅਮਰਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 35
4. ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 472
5. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 75
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1245
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 467
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 471
9. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਅਕਤੀਤਵ, ਕਰਤਿਤਵ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ 545
10. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1255
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1038
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1197
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 467
14. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ, ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿੱਧ ਲੇਖ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ' ਪੰਨਾ 145

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਉਦਾਸੀ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ

ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ

ਅਮੂਰਤ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਦਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜਗਿਆਸੂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ 'ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਭਵ' ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ 'ਉਦਾਸੀ' ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿਆਗ, ਉਪਰਾਮਤਾ, ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੁਰਾਈ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਆਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਹਰੇਕ ਰੂਪ ਦਰਅਸਲ ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁਰਾਈ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੁਰਾਈ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸਮੇਂ-ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ/ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਉਲਾਰਾਂ/ਡਰਾਂ ਤਹਿਤ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੁਰੱਖਿਆਤਮਕ ਪੈਂਤੜਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਂਹ ਪੱਖੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸੱਚ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਵੀ ਠੀਕ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਕੂੜ ਅਤੇ ਪਖੰਡ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਣਾਇਆ ਸਖਤ ਰਵੱਈਆ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਧਾਰਨ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਮੰਨਣਾ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ : ਉਦਾਸੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ 'ਉਦਾਸੀ' ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿਆਗ, ਉਪਰਾਮਤਾ, ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹਾ ਉਦਾਸੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸਹਿਤ ਰੂਹਾਨੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਾਗਿਆ ਹੋਇਆ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੈ ਜੋ ਜਗਤ ਦੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਪ੍ਰਪੰਚ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਕ ਆਭਾ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ।¹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵੀ ਉਦਾਸੀ ਪੰਥ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਜਗਤ ਜਲੰਦੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰੀ ਵਿਚਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੰਤ ਬਾਣਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਅਰ ਜਿਸ ਲਿਬਾਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਬਣਾਈ, ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਉਦਾਸੀ ਸੰਗਿਆ ਹੈ।² ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਉਪਰੋਕਤ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਗਿਆ ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੱਤਰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੇ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀਆਂ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਏ³ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਿੰਨ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ - 1. ਮਾਇਆ ਮੁਕਤ ਸਾਧਕ 2. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਯਾਤਰਾਵਾਂ 3. ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼।⁴

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜਗਿਆਸੂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ 'ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਭਵ' ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ 'ਹੋਰ' (Other) ਨਾਲ ਨੈਤਿਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਆਪਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਦਿੱਬਤਾ ਦੀ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੂੰ "ਮਹਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ" (Grand Tours)⁵ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ "ਦਿਗ ਬਿਜੈ"⁶ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। "None ever travelled much with the single purpose; namely to thrill the earth from pole to pole with the working of his spirit"⁷. ਇਸ ਲਈ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਚਾਰ ਫੇਰੀਆਂ' ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥਾਉਣ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਰਥਾਂ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਅਤੇ ਗਹਿਰਾਈ ਨੂੰ ਜਾਣਨ/ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਾਇਕ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਇੰਨੇ ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ 'Odyssey'⁸ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਭਾਗ ਰੁਮਾਂਚ ਭਰਪੂਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਵ ਲੋਕ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵੀ 'ਉਦਾਸੀ' ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇਹ ਸਮੁੱਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕਹਿਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਉਪਰੋਕਤ ਖਿਆਲ ਇਸ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ/ਪੈਗੰਬਰ/ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਹਸਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਥੂਲ ਵਰਤਾਰੇ ਬਹੁਦਿਸ਼ਾਵੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਦੈਵੀ ਰੁਤਬਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਪੰਚ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬਣਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਦਿੱਬਤਾ ਦੇ ਉੱਚ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਯਾਤਰਾ 'ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ' ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਹੀ ਯਾਤਰਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਉਪਰ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ "Old Father of his people" ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

"In the trackless world of that time, the old Father of his people travelled on foot, singing the hymns of *Naam*, and gathering every trace of love. The Afghan and the Biloch, the Turk and the Tartar, the Sufi and the Brahman, the white and the Dark races mingled in his great heart."⁹ ਆਧੁਨਿਕ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ 'Old Father of his people' ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸਿਰਫ ਸਤਿਕਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਬਲਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਮੁਹਾਂਦਰੇ (Cosmic Image) ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਿੰਨਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਲੋਕ ਅਤੇ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂ ਉਸਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਬੋਲ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ 'ਹਿੰਦੂ ਕਾ ਗੁਰੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾ ਪੀਰ' ਥਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਹੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਧਰਮ, ਜਗਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੂਰਵ ਨਿਪਾਰਤ ਮਾਪ ਦੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਟੁੱਟ ਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਰੋਕਾਰ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋ ਅਸੀਮਿਤ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਨਟਰਾਜਨ ਮੁਥੁਮੋਹਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "Otherwise put it, it is a creative rupture between the sacred and the profane, the religious and the secular, the spiritual and the temporal. The rigidity of each realm breaks, it becomes decentered and the limits are transcended. However, the direction of the trend is from religious to secular, from the metaphysical to the temporal"¹⁰ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 'ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ' ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਕੁੱਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੱਚ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਗਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਦਾਸੀਆਂ ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਵੀ ਇਸੇ ਲਈ 'ਜੋਤਿ ਬਿਗਾਸ' ਵਿਚ "ਜਿ ਪੈਸ਼ੀਨੀਆਂ ਪੇਸ਼ਤਰ ਆਮਦਾ" (ਉਹ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ) ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾ ਦਾ ਹੈ)¹¹ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੈਦਿਕ ਤੇ ਸਾਮੀ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਅਵਤਾਰ, ਦੇਵਤੇ, ਸਿੱਧ, ਨਾਥ, ਵਲੀ, ਨਬੀ, ਸੂਫੀ, ਗੌਸ, ਪੀਰ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਜਦੇ ਅਤੇ ਬਿਨਸਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।¹² ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਵੱਲ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਚਰਿੱਤਰ (The Cosmic Man) ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 'ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ' ਕਹਿਣ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਕੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 22 ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੱਚਾ ਪਸਾਰਾ ਇਕ ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਵਸਥਾ 23ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੱਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਵਾਲੇ ਵਜੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਉਪਰੋਕਤ ਖਿਆਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਮੇਲ (Syncretism) ਸਮਝਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਨੂੰ 'ਅਸੀਮ ਦੇਹ' (The Infinite Body) ਵਜੋਂ ਤਸੱਵਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਵੀ ਹਾਸਿਲ ਹੈ, ਸੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਰਾਹੀਂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਉਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਮੀ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਦਿਅਤ ਹੋਏ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚਤਾ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 'ਸ਼ਬਦਾਵਤਾਰ' ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ 'ਸ਼ਬਦਿ-ਸੁਰਤਿ' ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਖਰੀ ਘਰ 'ਸੋ ਦਰੁ' ਤਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫਰਜ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਕਠਿਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮਹਿਲ ਸਿਰਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਧਰਮ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਨ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਮੁਖੀ ਪਸਾਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਭਾਵ ਸਥੂਲ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸੱਚ ਦੀ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਕੋਮਲਤਾ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੋਂ

ਦੂਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।¹³ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜਲੋਅ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੇ ਗਏ 'ਚੜਿਆ ਸੋਧਣਿ ਧਰਤਿ ਲੋਕਾਈ' ਨੂੰ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸੋਧਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਕਾਰਨਾ ਜਾਂ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਜਾਗਰਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁੱਲ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸੱਚ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਸੁਰਬੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਬਾਹਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਵੱਖਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਸਬੰਧੀ ਆਉਂਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਖਿਆਲ ਦੇ ਮੱਦੇ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਠੀਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚਾ ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਵਰਤਾਰਾ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ 'ਸਬਦਾਵਤਾਰ' ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ 'ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਇਹ ਤੱਥ ਵਧੇਰੇ ਪੁਖਤਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ/ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ, ਖਿਆਲ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ 'ਬਹਿਸ' ਨਾ ਕਹਿ ਕੇ 'ਸੰਵਾਦ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹਿਸ ਵਿਚ 'ਦੂਜੇ' ਨੂੰ ਸਵੈ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣਾ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਜੇਤੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਦੂਜੇ' ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋਣ ਲਈ ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤਾ ਦਬਾਅ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ (ਖੰਡਨ-ਮੰਡਨ) ਗੱਲ-ਬਾਤ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਦਮਨ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਿਆਰਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਸੱਚ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵ ਦੋ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸੱਚ ਆਪਣੇ ਤਾਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦੇ ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਅਲਹਿਦਗੀ (Exclusiveness) ਦੀ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਗਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਸਾਰੇ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਸੰਵਾਦਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਦੂਜਾ' (Other) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਵੈ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਰਾਹ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਗਲਤ ਜਾਂ ਸਹੀ ਦੀ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਹਾਰ/ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਜਦੋਂ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ 'ਹੁਕਮ' ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਪੈਰਿਬਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸੱਜਣ ਠੱਗ, ਮਲਿਕ ਭਾਗੋ, ਕੋਡੇ ਰਾਖਸ਼, ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਜੋਗੀਆਂ, ਪੰਡਿਤਾਂ, ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਸਾਡੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਾਬਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੁਰਾਈ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਆਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਹਰੇਕ ਰੂਪ ਦਰਅਸਲ ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁਰਾਈ ਵੀ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੁਰਾਈ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸਮੇਂ-ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ/ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਉਲਾਰਾਂ/ਡਰਾਂ ਤਹਿਤ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੁਰੱਖਿਆਤਮਕ ਪੈਂਤੜਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਂਹ ਪੱਖੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸੱਚ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਵੀ ਠੀਕ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲਣ

ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਕੂੜ ਅਤੇ ਪਖੰਡ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਣਾਇਆ ਸਖਤ ਰਵੱਈਆ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਧਾਰਣ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਮੰਨਣਾ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਵ 'ਪਰ' ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਉਸ ਦਾ ਥਾਂ ਖੋਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਵਧੇਰੇ ਢੁਕਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਵੀ।¹⁴ ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਬੁਰਾਈ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਨਿਸਤਾਰਾ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ, ਮਤਾਂ, ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹਿਤ 'ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ 'ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ' ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਨੋਂ ਵਿਧੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਬਹੁਲਤਾਵਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਦਾ ਢੰਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਅਸਾਮਾਨ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਂਝੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਭਾਗ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਅਧਾਰਿਤ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਅ ਕੋਈ ਆਧੁਨਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਨਵੇਂ ਰੁਝਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਪਰ ਵਰਣਿਤ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸੈਮੂਅਲ ਹਟਿੰਗਟਨ ਦੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ 'ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਅ' ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।¹⁵ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ 'ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ' ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਧਰਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਅੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠਾਂ ਅਲੋਪ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਤਣਾਅ ਭਰਪੂਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 'ਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। 'ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ' ਵਿਚ ਦੂਜੇ (Other) ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਹਮਰੁਤਬਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਦਾਰ ਮਾਹੌਲ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨ-ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਫਿਕਰਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 'ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ' ਇਕ ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ/ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼੍ਰੋਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਉਦਾਸੀ ਕੀ ਰੀਤ' ਵੀ ਰੱਬੀ ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਇਕ ਦੁਆਰਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ 'ਮਾਝ ਕੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਪਉੜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਕਾਰੈ ਲਾਇਆ' ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ਼੍ਰੋਤ 'ਧੁਰਹੁ ਫੁਰਮਾਇਆ' ਕਿਹਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।¹⁶ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵੇਂਈ ਨਦੀ ਪਰਵੇਸ਼ ਉਪਰੰਤ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤਹਿਤ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 'ਬਖਸ਼ ਦਰ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਹੋਈ ਤੁਸੀ ਜਾਓ, ਅਰ ਤੀਰਥਾਂ ਪਰ ਜਾਇ ਕੇ ਸਤਨਾਮ ਦਾ ਚੱਕਰ ਫਿਰਾਓ।"¹⁷ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਵੀ ਲਗਭਗ ਇਸੇ ਖਿਆਲ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀ ਦੇ

ਉਤਰਨ ਵਾਂਗ 'ਉਦਾਸੀ' ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰਤ ਵਿਚ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਫਿਕਰ ਜਾਗਿਆ।¹⁸

ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਰੱਬੀ ਆਦੇਸ਼ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਬੰਦਗੀ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ In his liesure hours he retired to the jungles for meditation and tradition says that in one of these dovotional excursions he was taken in a vision to the Divine Presence and there received his mission to preach to the world ...¹⁹ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ 'ਗੰਜਨਾਮਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਵਿਖੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਵੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵੱਲੋਂ ਖੁਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹੀ (ਤੈਨੂੰ) ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ, (ਇਸ ਲਈ) ਤੂੰ ਇਸ ਜਹਾਨ ਦਾ ਪੰਧ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾ।²⁰

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੋਂਦ (Being) ਸਹਿਤ 'ਹੋਣਾ' (Becoming) ਵੀ ਹੈ। ਸੋ ਪਦਾਰਥਕ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਬਚਿੱਤਰ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ (Variations) ਬਿਸਮਾਦ, ਵਿਡਾਣ, ਅਸਚਰਜਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ (Sacred) ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਇਕ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਅਨਿਕ-ਸੰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੁਆਲੇ ਉਸਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸੰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਮੇਂ-ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੁਆਰਾ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਫੈਲਾਅ ਉਸ ਲਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਜਦ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹੇਗਾ ਬਨਸਪਤੀ, ਜੀਵ-ਜੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੇ। ਮੁਲਤਾਨ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ, ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਆਰਤੀ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਅਰਾਧਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਨੇਕਤਾ, ਅੰਤਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਦੁ-ਪੱਖੀ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਵਿਵਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਵਾਦ ਤੋਂ ਭਾਵ 'ਹੋਰ' ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸਕਾਰਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਵਤੀਰਾ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁਣਾਉਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭਾਵਪੂਰਤ ਟਿੱਪਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ The idea was to listen them then convey them his view point. Instead of thrusting his view truth on anyone, he would listen to them and also share with them the revelation he had had²¹

- 1) ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਨਕ ਦਾ ਬਿੰਬ, ਅਸਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਈ ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੀ ਇੱਕ ਪਰਤੋਂ (Reflection) ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਅਕਸ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਹੀ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- 2) ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਿੰਬ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਥਾਨ, ਵਿਅਕਤੀ, ਪਹਿਰਾਵੇ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਤਮਿਕ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਵੇਚਨ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ Prasar Prasana ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।
- 3) ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ ਵਿਧਾਨ (ਇੱਛਾ) ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਮੰਨਣਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿੱਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ, ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਸਲਾਂ ਅਤੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰ ਅੰਤਰ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਮਰਕਜ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਦੇ ਲੋਕ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਇਸ ਸੁਮੇਲ ਨੂੰ ਅਰਥਪੂਰਣ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪਛਾਣ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਵੇਰਵੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਵਿਚ ਘੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਕੇਂਦਰ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. (ੳ) ਵਿਚੇ ਗ੍ਰਿਹ ਸਦਾ ਰਹੈ ਉਦਾਸੀ ਜਿਉ ਕਮਲੁ ਰਹੈ ਵਿਚਿ ਪਾਣੀ ਹੇ॥ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1070
(ਅ) ਸੋ ਗਿਰਹੀ ਸੋ ਦਾਸੁ ਉਦਾਸੀ ਜਿਨਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਪੁ ਪਛਾਨਿਆ॥ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1332
2. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962, ਪੰਨਾ 6
3. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਗੁਰ ਰਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ, ਪਟਿਆਲਾ, 2005, ਪੰਨਾ 6
4. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਸੱਪਾ.), ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ 2011, ਪੰਨਾ 4-5
5. Madanjit Kaur and Piar Singh (Ed.), Guru Nanak's Life and Thought, GNDU, Amritsar, 2001, P.11
6. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, 1987
(ੳ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦਿਗ ਬਿਜੈ ਕਰਹੈ ਫਿਰ ਬਹੁ ਦੇਸੁ॥ ਪੰਨਾ 41
(ਅ) ਧਰਮ ਧੁਰੰਧਰ ਹੋਇ ਦਿਗ ਬਿਜੈ ਕਰ ਧਰ ਸਾਰੀ॥ ਪੰਨਾ 33
(ੲ) ਖੰਡ ਕੈ ਪਖੰਡ ਮਤ ਮੰਦ ਕੈ ਧਰਮ ਸਤ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਿਗ ਬਿਜੈ ਕੀਨ ਹੈ॥ ਪੰਨਾ 78
7. Prof. Puran Singh, The Book of the Ten Masters, Punjabi University, Patiala, 2000, P.6
8. Odyssey ਹੋਮਰ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੂਨਾਨੀ ਮਹਾਕਾਵਿ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ
9. Prof. Puran Singh, Opp. Citi. P.18
10. Muthumohan, Essential Postulates of Sikhism, Pbi. Uni. Patiala, 2003, P.127
11. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਸੱਪਾ.), ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1994, ਪੰਨਾ 192
12. ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਗੰਜਨਾਮਾ ਅਤੇ ਜੋਤਿ ਬਿਗਾਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ
13. (ੳ) ਕਲਜੁਗਿ ਬੋਧ ਅਉਤਾਰੁ ਹੈ ਬੋਧ ਅਬੋਧੁ ਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਵੈ॥
ਕੋਇ ਨ ਕਿਸੈ ਵਰਜਈ ਸੋਈ ਕਰੇ ਜੋਈ ਮਨ ਭਾਵੈ॥
-ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਪਉੜੀ, ਵਾਰ 1

- (ਅ) ਭਈ ਗਿਲਾਨਿ ਜਗਤ ਵਿਚਿ ਚਾਰਿ ਵਰਨਿ ਆਸ਼ਮ ਉਪਾਏ।
ਦਸਿ ਨਾਮਿ ਸੰਨਿਆਸੀਆ ਜੋਗੀ ਬਾਰਹ ਪੰਥ ਚਲਾਏ।
ਜੰਗਮ ਅਤੇ ਸਰੇਵੜੇ ਦਗੇ ਦਿਗੰਬਰ ਵਾਦਿ ਕਰਾਏ।
ਬ੍ਰਹਮਣਿ ਬਹੁ ਪਰਕਾਰਿ ਕਰਿ ਸਾਸਤ੍ਰਿ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣਿ ਲੜਾਏ।
ਖਟਿ ਦਰਸਨ ਬਹੁ ਵੈਰਿ ਕਰਿ ਨਾਲਿ ਛੁਤੀਸਿ ਪਾਖੰਡ ਰਲਾਏ।
ਤੰਤ ਮੰਤ ਰਾਸਾਇਣਾ ਕਰਮਾਤਿ ਕਾਲਖਿ ਲਪਟਾਏ।
ਇਕਸਿ ਤੇ ਬਹੁ ਰੂਪਿ ਕਰਿ ਰੂਪਿ ਕੁਰੂਪਿ ਘਣੇ ਦਿਖਾਏ।
ਕਲਿਜੁਗਿ ਅੰਦਰਿ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਏ ॥ 9 ॥
- ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਪਉੜੀ 19, ਵਾਰ 1 ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਵਿਸ਼ਵ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003, ਪੰਨਾ 95
14. ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੈਮੂਅਲ ਪੀ. ਹਟਿੰਗਟਨ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order' (1996), ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਤਰ ਸੀਤ ਯੁੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਟਕਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤਣਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਛਾਣਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।
15. ਹਉ ਢਾਢੀ ਵੇਕਾਰੁ ਕਾਰੈ ਲਾਇਆ ॥
ਰਾਤ ਦਿਹੈ ਕੈ ਵਾਰ ਧੁਰਹੁ ਫੁਰਮਾਇਆ ॥
ਢਾਢੀ ਸਚੈ ਮਹਿਲ ਖਸਮ ਬੁਲਾਇਆ ॥
ਸਚੀ ਸਿਫਤਿ ਸਾਲਾਹ ਕਪੜਾ ਪਾਇਆ ॥
ਸਚਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਭੋਜਨੁ ਆਇਆ ॥
ਗੁਰਮਤੀ ਖਾਧਾ ਰਜਿ ਤਿਨਿ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ ॥
ਢਾਢੀ ਕਰੇ ਪਸਾਉ ਸਬਦੁ ਵਜਾਇਆ ॥ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 150
16. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1990, ਪੰਨਾ 341
17. ਬਾਬੇ ਕੌ ਉਦਾਸੀ ਆਈ।
ਬਾਬੈ ਸੁਰਤ ਪ੍ਰਦੇਸੈ ਲਾਈ ॥
- ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2000, ਪੰਨਾ 48 ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਪਾਠ ਹੈ:-
ਤਬ ਬਾਬੇ ਦਿਲ ਉਦਾਸੀ ਆਈ।
ਭਯੋ ਉਦਾਸ ਕਹੂੰ ਸੁਰਤ ਨਾ ਲਾਈ।
- ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2004, ਪੰਨਾ 13
18. Sarjit Singh Bal (Ed), Guru Nanak: In the Eyes of Non-Sikhs, Punjabi University, Patiala, 1995, P.167
19. ਦਰ ਹਕੀਕਤ ਮਨਮ ਚੂੰ ਰਾਹ-ਨੁਮਾ ਤੂ ਜਹਾਂ ਹਾ ਬਪਾਇ ਖੁਦ ਪੈਮਾ, ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ opp. citt., ਪੰਨਾ 167
20. J.S. Neki (Ed.), Guru Granth Sahib and Its Context, Bhai Vir Singh Sahitya Sadan, New Delhi, 2007, P. 279

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ

ਤਜਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਖੋਜਾਰਥੀ, ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਅਮੂਰਤ

ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ, ਪੰਛੀ, ਜਾਨਵਰ ਆਦਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜੂਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਜੂਨ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਮੁੜ ਜੀਵਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਉਸ ਦੇ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕ੍ਰਿਆਮਾਣ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅਤੇ ਸੰਚਿਤ ਤਿੰਨੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲਾ ਜਨਮ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਆਦਿ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਸੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਮ ਜਪਣ ਅਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਕਰਮ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਕਿਰਤ ਕਰਮ, ਆਡੰਬਰ ਆਧਾਰਿਤ ਕਰਮ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਰਮ, ਹਉਮੈ ਆਧਾਰਿਤ ਕਰਮ, ਤ੍ਰੈ ਗੁਣੀ ਕਰਮ।

ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਜੀਵ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਹਰੇਕ ਕਰਮ, ਕਿਰਿਆ, ਗਤੀਵਿਧੀ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਹਰੇਕ ਕਰਮ ਦੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪਰਿਣਾਮ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲਕਸ਼ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਜੂਨ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਜੂਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਰਮ ਮਾਰਗ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਕਰਮ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜੀਵ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ (ਰੋਣਾ, ਸੌਣਾ, ਤੁਰਨਾ, ਖਾਣਾ, ਪੀਣਾ, ਕੰਮ-ਕਾਜ ਕਰਨਾ ਆਦਿ) ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਇਹ ਕਰਮ ਉਸਦੀ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਸੰਸਕਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜੋ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਫਲ ਜ਼ਰੂਰ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ 'ਚ ਪੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੁਭ ਅਸੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਸੁੱਭ

ਕਰਮਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਤੱਕ ਕਰਮ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਦਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਸ਼ੁਭ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੇਵਲ ਪਦਾਰਥਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਘੋਰ ਵਿਕਟ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਕਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੈ।

ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ ਉਦੋਂ ਕਰਮ ਦਾ ਰੂਪ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਸੱਚੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਭਾਵ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਭਟਕ ਕੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪੈ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮਨੁੱਖ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵੱਸ ਪੈ ਕੇ ਕਰਮ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸਲੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਪਦਾਰਥਿਕ ਇਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜੱਗ ਕਰਦੇ, ਹਵਨ ਕਰਦੇ, ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੰਦੇ, ਜਨੇਊ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ, ਸੰਨਤ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਘਰ ਛੱਡਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਤਪ ਕਰਨਾ, ਜਲਸਮਾਧੀ, ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਸੁਆਹ ਮੱਲਣੀ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਪਾਖੰਡ ਅਤੇ ਪਾਪ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਲਈ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਆਗੂ ਹੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਲਈ ਵਰਤ ਕੇ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਅੱਤਿਆਚਾਰ, ਜੁਲਮ, ਬੇਇਨਸਾਫੀ, ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ, ਬੇਈਮਾਨੀ, ਝੂਠ, ਵਹਿਮ-ਭਰਮ, ਪਾਖੰਡ, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੇ ਜਕੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀਂ ਖੋਖਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਮਾਝ ਕੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ।।
ਕੂੜੁ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹ ਚੜਿਆ।।
ਹਉ ਭਾਲਿ ਵਿਕੁੰਨੀ ਹੋਈ।। ਆਧੇਰੈ ਰਾਹੁ ਨ ਕੋਈ।।
ਵਿਚਿ ਹਉਮੈ ਕਰਿ ਦੁਖੁ ਰੋਈ।।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਕਿਨਿ ਬਿਧਿ ਗਤਿ ਹੋਈ।।੧।।¹

ਇਹ ਘੋਰ ਕਲਯੁਗੀ ਸੁਭਾਉ ਛੁਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਧਰਮ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਉੱਡ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੂੜ ਦਾ ਅਰਥ ਮੱਸਿਆ ਦੀ ਰਾਤ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਚ-ਰੂਪ ਚੰਦਰਮਾ ਕੀਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਦਿਸਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਚੰਦਰਮਾ ਨੂੰ ਲੱਭ-ਲੱਭ ਕੇ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਗਈ ਹਾਂ, ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਾਹ ਦਿਸਦਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹਉਮੈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੁਖੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਹੇ ਨਾਨਕ! ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਤੋਂ ਖ਼ਲਾਸੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਅਤੇ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲ ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਾਰੇ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇਣਾ, ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਹੋਰ ਬਾਹਰੀ ਅਡੰਬਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਿਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੱਚਾ ਕਰਮ ਹੀ ਆਤਮਿਕ, ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਧਰਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਅਰਥ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ

ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਕੁਝ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ:

ਕਰਮਾਂ ਉਪਿ ਰਨਿ ਬੜੈ ਜੇਲੋ ਚੇਸਭੁ ਕੋਇ।।੩।।²

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਫਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਹੈ:

ਹੁਕਮਿ ਚਲਾਏ ਆਪਣੈ ਕਰਮੀ ਵਹੈ ਕਲਾਮ।।³

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੀਤੇ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

ਚੰਗਿਆਈਆ ਬੁਰਿਆਈਆ ਵਾਚੈ ਧਰਮੁ ਹਦੂਰਿ।।
ਕਰਮੀ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਕੇ ਨੇੜੈ ਕੇ ਦੂਰਿ।।⁴

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਲਈ ਦੂਜਿਆਂ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਣਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ-

ਦਦੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਉ ਕਿਸੈ ਦੋਸੁ ਕਰੰਮਾ ਆਪਣਿਆ।।
ਜੇ ਮੈ ਕੀਆ ਸੋ ਮੈ ਪਾਇਆ ਦੋਸੁ ਨ ਦੀਜੈ ਅਵਰ ਜਨਾ।।੨੧।।⁵

ਜੈਸਾ ਕਰੇ ਸੁ ਤੈਸਾ ਪਾਵੈ।।
ਆਪਿ ਬੀਜਿ ਆਪੇ ਹੀ ਖਾਵੈ।।⁶

ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਉਸਨੂੰ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੋਚ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਧਰਮ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਕਰੋ, ਨਾਮ ਜਪੋ, ਵੰਡ ਛਕੋ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਵ ਕਰਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਰਮਾਂ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਵਾਗਮਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਾਕ ਹਨ ਕਿ:

ਜੰਮਣੁ ਮਰਣੁ ਹੁਕਮੁ ਹੈ ਭਾਣੈ ਆਵੈ ਜਾਇ।।⁷

ਜੇਹੇ ਕਰਮ ਕਮਾਇ ਤੇਹਾ ਹੋਇਸੀ।।⁸

ਕਰਮੀ ਆਵੈ ਕਪੜਾ ਨਦਰੀ ਮੋਖੁ ਦੁਆਰੁ॥⁹

ਕਰਮ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਹੈ ਤੇ ਕਰਮ-ਗਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਚੱਕਰ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਹ ਅਨੰਤਕਾਲ ਤੱਕ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਚੱਕਰ ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ

ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਮ-ਮਰਣ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਹਰ ਕਰਮ ਉਸਦੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਫਲ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਸੁੱਭ-ਅਸੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦਾ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਜੁੜ ਗਿਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਪੰਚ ਤਤੁ ਸੁੰਨਹੁ ਪਰਗਾਸਾ।।
 ਦੇਹ ਸੰਜੋਗੀ ਕਰਮ ਅਭਿਆਸਾ।।
 ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਦੁਇ ਮਸਤਕਿ ਲੀਖੇ ਪਾਪੁ ਪੁੰਨੁ ਬੀਜਾਇਦਾ।।੧੪।।¹⁰

ਪੰਚ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨਿਰੋਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਜੀਵ ਦੇ ਕੀਤੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਪਾਪ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਪੁ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪੰਜ ਖੰਡ ਧਰਮ ਖੰਡ, ਗਿਆਨ ਖੰਡ, ਸਰਮ ਖੰਡ, ਕਰਮ ਖੰਡ ਅਤੇ ਸੱਚਖੰਡ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਮ ਨਿਮਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਕਿਰਤ ਕਰਮ:

ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕਿਰਤ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਗਲੇ ਜੀਵਨ ਉਸ ਦੀ ਜੂਨ ਦਾ ਫਲ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।¹¹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ:

ਕਰਮਿ ਮਿਲੈ ਸੋ ਪਾਈਐ ਕਿਰਤੁ ਪਇਆ ਸਿਰਿ ਦੇਹ।।੩।।¹²

ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਅਗਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਰਮ:

ਇਹ ਉਹ ਕਰਮ ਹਨ ਜੋ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਮਝ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਕਰਮ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਪੁ ਜੀ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ:

ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ।।੧।।¹³

ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਉਸਦੀ ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਮੰਦਾ ਚੰਗਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ-

ਕਰਿ ਕਰਿ ਕਰਣਾ ਲਿਖਿ ਲੈ ਜਾਹੁ
 ਆਪੇ ਬੀਜਿ ਆਪੇ ਹੀ ਖਾਹੁ।।¹⁴
 ਮੰਦਾ ਚੰਗਾ ਆਪਣਾ ਆਪੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਪਾਵਣਾ।।¹⁵

ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਰਮ:

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ, ਸਿਮਰਨ, ਭਗਤੀ, ਦਾਨ-ਪੁੰਨ, ਲੰਗਰ ਆਦਿ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਰਮ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹⁶ ਇਹ ਕਰਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਨੁਸਾਰ:

ਅਧਿਆਤਮ ਕਰਮ ਕਰੇ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ।।¹⁷

ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਸਲ ਕਰਮ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹਿਤ ਦਾਨ ਪੁੰਨ, ਲੰਗਰ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਦਸਾਂ ਨੌਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਹੈ।

ਆਡੰਬਰ ਆਧਾਰਿਤ ਕਰਮ:

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਖੋਖਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥਹੀਣ ਅਤੇ ਵਿਅਰਥ ਦੱਸ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਪੂਜਿ ਸਿਲਾ ਤੀਰਥ ਬਨ ਵਾਸਾ।। ਭਰਮਤ ਡੋਲਤ ਭਏ ਉਦਾਸਾ।।
ਮਨਿ ਮੈਲੈ ਸੂਚਾ ਕਿਉ ਹੋਇ।। ਸਾਚਿ ਮਿਲੈ ਪਾਵੈ ਪਤਿ ਸੋਇ।।¹⁸

ਭਾਵ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਮੂਰਤੀਆਂ ਪੂਜਦਾ ਹੈ, ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਿਆਗੀ ਬਣ ਕੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਭਟਕਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ-ਧਰਮ ਸਮਝਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦਾ ਮਨ ਮੈਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਤਾਂ, ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵਿਹੁਣੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਿਆਂ-ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁੱਠਾ ਕਰਕੇ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਬੱਕਰਾ ਤਾਂ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਚੌਕੇ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੈਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣ ਦਿੰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਪਰਸ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਣਾ ਭਿੱਟਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਖੰਡੀ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਨ ਲਈ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਨੀਲ ਵਸਤ੍ਰ ਪਹਿਰਿ ਹੋਵਹਿ ਪਰਵਾਣੁ।। ਮਲੇਛ ਧਾਨੁ ਲੇ ਪੂਜਹਿ ਪੁਰਾਣੁ।।
ਅਭਾਖਿਆ ਕਾ ਕੁਠਾ ਬਕਰਾ ਖਾਣਾ।। ਚਉਕੇ ਉਪਰਿ ਕਿਸੈ ਨ ਜਾਣਾ।।
ਦੇ ਕੈ ਚਉਕਾ ਕਢੀ ਕਾਰ।। ਉਪਰਿ ਆਇ ਬੈਠੇ ਕੂੜਿਆਰ।।
ਮਤੁ ਭਿਟੈ ਵੇ ਮਤੁ ਭਿਟੈ।। ਇਹੁ ਅੰਨੁ ਅਸਾਡਾ ਫਿਟੈ।।
ਤਨਿ ਫਿਟੈ ਫੇੜ ਕਰੇਨਿ।। ਮਨਿ ਜੂਠੇ ਚੁਲੀ ਭਰੇਨਿ।।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸਚੁ ਧਿਆਈਐ।। ਸੁਚਿ ਹੋਵੈ ਤਾ ਸਚੁ ਪਾਈਐ।।੨।।¹⁹

ਹਉਮੈ ਵਸ ਕੀਤੇ ਕਰਮ :

ਹਉਮੈ ਅਧੀਨ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚਕਾਰ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਉਮੈ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਸਵਾਰਥ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਰਮ ਸੁਭ ਅਤੇ ਅਸੁਭ ਦੋਵੇਂ ਮੇਲ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਕਰਮ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਰਮ ਮਨੁੱਖ ਹੰਕਾਰ ਵੱਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਹੀ ਰੱਬ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਹਉਮੈ ਕਰਿ ਕਰਿ ਜਾਇਸੀ ਜੋ ਆਇਆ ਜਗ ਮਾਹਿ।²⁰

ਹਉਮੈ ਕਰਤਿ ਆਨ ਹਸੁਖੁ ਹੋਇ। ਮਨ ਮਤਿ ਝੂਠੀ ਸਚਾ ਸੋਇ।।

ਸਗਲ ਬਿਗੁ ਤੇ ਭਾਵੈ ਦੋਇ।। ਸੋਕ ਮਾਵੈ ਧੁਰਿ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇ।।੧।।²¹

ਭਾਵ ਹਉਮੈ ਭਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਡੱਪਣ ਤੇ ਸੁੱਖ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਮਨਮਤ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇਰ-ਮੇਰ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਖੁਆਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਤ੍ਰੈ ਗੁਣੀ ਕਰਮ:

ਤ੍ਰੈ ਗੁਣੀ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਤੋ ਜੋਤ ਮੋਗੁਣ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਕਰਮ।²² ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਰਮ ਵੀ ਗੁਣ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਜੋ ਗੁਣ ਤੇ ਭਾਵ ਉਹ ਕਰਮ ਜੋ ਹਉਮੈ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਮੋ ਗੁਣੀ ਕਰਮ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸਤੋ ਗੁਣੀ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਤ੍ਰਿਬਿਧ ਕਰਮ ਕਮਾਈਅਹਿ ਆਸ ਅੰਦੇਸਾ ਹੋਇ।।

ਕਿਉ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਛੁਟਸੀ ਸਹਿਜ ਮਿਲਿਐ ਸੁਖੁ ਹੋਇ।।²³

ਤ੍ਰੈ ਗੁਣੀ ਕਰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਆਵਣ ਜਾਵਣ ਲਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸਹਿਜ ਅਵੱਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਕਰ ਲਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਭ ਨਿਸ਼ਫਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਆਵਾਗਵਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਭੋਗਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰ ਜਾਲ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ-

ਚਉਰਾਸੀਹ ਨਰਕ ਸਾਕਤੁ ਭੋਗਾਈਐ॥

ਜੈਸਾ ਕੀਚੈ ਤੈਸੇ ਪਾਈਐ॥²⁴

ਅਰਥਾਤ ਮਾਇਆ ਵਸ ਹੋਇਆ ਜੀਵ ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਦੇ ਗੇੜ ਦਾ ਦੁੱਖ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਿਹੋ-ਜਿਹੇ ਫਲ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੁਰਾਹੇ ਪਈ ਆਤਮਾ ਅਨੇਕਾਂ ਦੁੱਖ ਭੋਗਦੀ ਹੋਈ ਚੰਗੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਹਉਮੈ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹੋ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਕਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ

ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਹੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਾਦਾ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਾਮ ਜਪਣ, ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਇਹ ਸੁੱਖ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਪੁਜੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਲੋਕ ਤੋਂ ਪਰਲੋਕ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲਿਆ। ਕਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਸੱਚੀ ਕਿਰਤ ਲਈ ਅਤੇ ਵਿਅਰਥ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ 145
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 156
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 124
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 8
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 432
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 622
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 472
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 730
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 2
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1037
11. ਗੁਰਮਤਿ ਅਧਿਆਤਮ ਕਰਮ ਫਿਲਾਸਫੀ, (ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ) ਪੰਨਾ 277
12. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ 59
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 4
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 470
16. ਗੁਰਮਤਿ ਅਧਿਆਤਮ ਕਰਮ ਫਿਲਾਸਫੀ, (ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ) ਪੰਨਾ 417
17. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ 1038
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 686
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 471
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 63
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 222
22. ਗੁਰਮਤਿ ਅਧਿਆਤਮ ਕਰਮ ਫਿਲਾਸਫੀ, (ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ) ਪੰਨਾ 228
23. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ 18
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1028

ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮਹਾਂਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਸਤਿੱਤਵ

ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਸੈਫੀ

ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕਖਾਨਾ: ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ,
ਫਰੀਦਕੋਟ

ਅਮੂਰਤ

ਅਹਿਮ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਕੋਈ ਸਥਿਰ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ। ਸੋਚਾਂ, ਬਿਰਤੀਆਂ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗਤੀ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਵੱਲ ਵਿਕਾਸ-ਯਾਤਰਾ ਨਾ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨੀਵਾਣਾਂ ਵੱਲ ਸਰਕਨਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹਨ ਕਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਬੇਇੰਤਹਾ ਹਾਸਲੀਅਤ ਕਰਕੇ ਵੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ “ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਵ” ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ‘ਬਾਬਰ’ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਰਤਨ ਵਿਗਾੜਨ ਵਾਲੇ ਕੁੱਤੇ ‘ਲੋਧੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ’ (ਬਾਬਰਬਾਣੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ) ਹੀ ਬਣਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤਕ ਪਹੁੰਚਕੇ ਵੀ ਇਹ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਜਾਰਜ ਬੁਸ਼ ਤੇ ਸਦਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ “ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਵ” ਲਿਜਾਣ ਤੇ ਰਤਨ ਵਿਗਾੜਨ ਵਾਲੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਕਿਰਿਆ ਹੀ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਰਾਪ ਹੈ ਜੋ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਹਰ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਝੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ : ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਮਹਾਂਚੇਤਨਾ, ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ, ਚੇਤਨਾ ਸੰਕਟ, ਚੇਤਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ।

ਹਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੱਲੋਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਦਾਤ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਜ਼ਾਦੀ ਸਦਕਾ ਉਹ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਪਰ ਵੱਲ ਵੀ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਚੇ ਵੱਲ ਵੀ ਡੇਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਪਾਲ ਸਾਰਤਰ¹ ਨੇ ਮੱਲੋਮੱਲੀ ਮਿਲੀ ਇਸ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੁਬਿਧਾ ਮਈ ਸੰਕਟ - ਸਥਿਤੀ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਸੁਤੇਸਿਧ ਹਾਸਲ ਹੋਈ ਇਹ ਅਜ਼ਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਕਰੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਅਹਿਮ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਕੋਈ ਸਥਿਰ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ। ਸੋਚਾਂ, ਬਿਰਤੀਆਂ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗਤੀ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਵੱਲ ਵਿਕਾਸ-ਯਾਤਰਾ ਨਾ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨੀਵਾਣਾਂ ਵੱਲ ਸਰਕਨਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹਨ ਕਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਬੇਇੰਤਹਾ ਹਾਸਲੀਅਤ ਕਰਕੇ ਵੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ “ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਵ” ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ‘ਬਾਬਰ’ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਰਤਨ ਵਿਗਾੜਨ ਵਾਲੇ ਕੁੱਤੇ ‘ਲੋਧੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ’ (ਬਾਬਰਬਾਣੀ²) ਹੀ ਬਣਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤਕ ਪਹੁੰਚਕੇ ਵੀ ਇਹ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਜਾਰਜ ਬੁਸ਼ ਤੇ ਸਦਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ “ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਵ” ਲਿਜਾਣ ਤੇ ਰਤਨ ਵਿਗਾੜਨ ਵਾਲੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਕਿਰਿਆ ਹੀ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਰਾਪ ਹੈ ਜੋ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਹਰ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਝੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨੀਚੇ ਤਕ ਪੱਸਰਦਾ ਇਹ ਸ਼ਰਾਪ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲਾਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਠੀਕਰੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਦੌੜ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਦੀ ਬਜਾਇ ਚਮਕਦੇ ਪੱਥਰ ਭਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਨਾਉ ਭਰੇ ਬੋਧ ਰਹਿਤ ਸਰੀਰਾਂ ਉਪਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਨਾਵਟੀਪੁਣਾ ਉਲੱਦਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਹਾਰ, ਸਾਹਿਤ ਵਿਹਾਰ, ਚਿੰਤਨ ਵਿਹਾਰ ਉੱਪਰ ਆਏ ਸੰਕਟਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਅਹਿਸਾਸਿਆ ਤੇ ਕਿਆਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਲਘੂਮਾਨਵੀ ਹੋਈ ਦੁਆਰਾ ਕਿਰਤ, ਸੁਚੱਜਤਾ, ਸਿਰਜਨਾ, ਸੰਵੇਦਨਾ, ਸੋਚ-ਸੁੱਭਤਾ, ਚੇਤਨਾਤਮਕ ਉੱਚਤਾ, ਸੱਚਾਈ, ਗੌਰਵਤਾ, ਨਿਰਮਾਣ-ਸੁੰਦਰਤਾ, ਸਾਹਸੀ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਜਿਹੇ ਆਨੰਦ ਮਾਰਗੀ ਵਰਤਾਰੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੁੱਲ ਵਿਹੂਣੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਹਾਸ਼ੀਏ ਉੱਪਰ ਧੱਕ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਗਹਿਰਾਈ ਤੋਂ ਚਿੰਤਨ ਮੰਥਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮਾਨਵੀ ਗੌਰਵਤਾ ਅਤੇ ਉਚਾਈ ਲਈ ਮਹਾਂਚੇਤਨੀ-ਪੈਗ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਵਜਾਤੀ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਮੁੜ ਮੁੜ ਚਿਤਵਨਾ ਚਿਤਾਰਨਾ ਹੀ ਉਸਦੀ ਭਵਿੱਖੀ ਰੋਸ਼ਨਾਈ ਦਾ ਖਾਕਾ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪੈਗ਼ਾਮਾਂ ਦੀ ਸਚਿਆਰਤਾ ਅਤੇ ਗੌਰਵਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਸਲ ਪੁਰੇ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸ਼ਾਨਮੱਤੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਨੀਤਸ਼ੇ ਨੇ ਸੁਪਰਮੈਨ³ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਕੇ ਮੈਨ ਤੋਂ ਸੁਪਰਮੈਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਬਾਂਦਰ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਤੱਕ ਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਜਗਤ ਅਤੇ ਮਹਾਂਮਾਨਵੀ ਜਗਤ ਵਿਚਕਾਰ ਤਣੀ ਹੋਈ ਰੱਸੀ ਆਖ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਹੋਣੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਖਾਈਆਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਚੇਤਨਾ, ਬੁੱਧੀ, ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਿਖਰਤਮ ਵਿਕਾਸ ਚਾਹਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਰੱਬ ਦੀ ਕਬਰ ਉਪਰ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸੁਪਰਮੈਨ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਉਂ ਵਿਚ ਘਿਰਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕੋਝੇ ਹਿਟਲਰੀ ਇਰਾਦਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖੁਦ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਣਾ ਇਸ ਹਉਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਸੀ।

ਪੂਰਬੀ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਵੈ ਵਿਕਾਸ, ਚੇਤਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਲਘੂ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮਨਫੀਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਵਡੇਰੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਜਜ਼ਬ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਯੋਗ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਲਘੂ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਤਿਕਰਮਨ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਬਿਨਾਂ ਅਸਲ ਸਵਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਪੂਰਬੀ ਮਹਾਂਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪਾਂਧੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਧਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਹਾਂਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਜਲੋਅ ਬੇਬਾਕੀ ਤੇ ਸੁਹਜ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਨੁਪਮ ਹੈ। ਪੂਰਾ ਗੁਰਮਤਿ-ਕਾਵਿ, ਭਗਤ-ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੂਫੀ-ਕਾਵਿ ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਸ਼ਾਨਮੱਤੇ ਸਤੰਭ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਿਖਰਤਮ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਚੇਤਨਾ ਸਾਹਵੇਂ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਤੇ ਸਮਰਪਣ ਦੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਗੀਤ ਗਾਏ ਗਏ। ਏਸੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਪੂਰਬੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਕਸ਼ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਅਰਵਿੰਦ⁴ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ‘ਅਤਿਮਾਨਵ’ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਰਵਿੰਦ ਹੋਰੀਂ ਮਾਨਵ ਤੋਂ ਅਤਿਮਾਨਵ ਤਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮਾਨਵ-ਮਨ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮਨ ਤੋਂ ਅਤਿ-ਮਨ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਜੋ ਕੋਈ ਅਤਿਮਾਨਵ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਲਈ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਕਾਬੂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਤੇ ਆਤਮਜੇਤੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤਿਮਾਨਵ ਹੀ ਦੇਸ਼, ਕੌਮ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਖਰਾਂ ਵੱਲ ਝਾਕਦਿਆਂ ਬੁੱਧ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚਲੇ ‘ਅਰਿਹੰਤ’⁵, ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚਲੇ ‘ਜਿਨ’⁶ ਜਾਂ ਕੇਵਲੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮਾਇਆਵੀ ਕਪਟਪੁਣੇ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਮਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜੋਤੀ ਸਵਰੂਪ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ, ਸੂਫੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਅਤੀ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮਾਰਫਤੀ⁷ ਮੁਕਤੀ ਤਕ ਦਾ ਮੁਕਾਮ-ਸੰਦੇਸ਼ ਮਾਨਵੀ ਮਨ/ਹੋਂਦ ਸਾਹਵੇਂ ਵਿਕਾਸ ਪਥ ਦੀਆਂ ਅਸੀਮ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪਟਾਰੀ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਪ ਸੁਨੇਹੇ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਮਨ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅਸੀਮ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪਈ ਹੈ ਜੋ ਤੀਖਣ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਘਾਲਣਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਰਗਸਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ-ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਧਿਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਯੰਤਰਵਾਦ ਦੇ ਪੁਰਜੇ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਕੇ ਉਚੇਰੀ, ਚੰਗੇਰੀ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵੱਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਕਲਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮਹਾਂਚੇਤਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਲਘੂ ਅਤੇ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਹੋਂਦ ਵੱਲ ਧਕੇਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੂਲ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਪੂਰੀ ਜ਼ੁਅਰਤ ਸੰਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਵੀ ਲਈ ਹੈ। ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਉੱਚੇ-ਵੱਡੇ ਨਾਂਵਾਂ ਅਤੇ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਵਾਲੀਆਂ ਦਿਖਾਵਟਾਂ ਹੇਠ ਹੋ ਰਹੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਉਪਰ ਕੋਝਾ ਭਾਰ ਉਲੱਦ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਪਲ ਬੋਣੇਪਣ ਵੱਲ ਧਕੇਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਰ ਚਾਹੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵੇਲਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਦੁਰਗੰਧ ਦੁਆਰਾ, ਚਾਹੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬੀ ਜੁਗਾਲੀ ਦੁਆਰਾ, ਚਾਹੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਠਖੇਲੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਹੂਣੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਚਾਹੇ ਲੁਟੇਰੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਬਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ, ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਰ ਪਾਊ ਅਲਾਮਤਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅਤਿਅੰਤ ਸਖ਼ਤ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲਦੀ ਅਤੇ ਟੱਕਰ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਦਰਅਸਲ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਗਨੀ ਹੀ ਮਹਾਂਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਅਸਲ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਤਪਾਤ ਦੀ ਦੁਰਗੰਧ ਫ਼ੈਲਾ ਰਹੇ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਆਖਣਾ:

ਜੋ ਤੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਜਾਇਆ।।
ਤਉ ਆਨ ਬਾਟ ਕਾਹੇ ਨਹੀ ਆਇਆ।।⁸

ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਹੰਕਾਰੀ ਗਿਆਨਹੀਣੀ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਣਾ:

ਹਿੰਦੂ ਅੰਨਾ ਤੁਰਕੂ ਕਾਣਾ।।
ਦੁਹਾਂ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਸਿਆਣਾ।।⁹

ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਘਾਹ-ਫੂਸ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਆਖ ਦੇਣਾ:

ਅੰਧੀ ਰਯਤਿ ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣੀ ਭਾਹਿ ਭਰੇ ਮੁਰਦਾਰੁ।।¹⁰

ਸੰਸਥਾਗਤ ਧਰਮ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨਸਰਾਂ ਦਾ ਹੌਲਾਪਣ ਦਿਖਾਉਂਦਿਆਂ ਸਾਈਂ ਬੁੱਲ ਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਆਖਣਾ:

ਬੁੱਲਿਆ ਧਰਮਸਾਲ ਧੜਵਾਈ ਰਹਿੰਦੇ
ਠਾਕੁਰ ਦੁਆਰੇ ਠੱਗ।
ਵਿੱਚ ਮਸੀਤਾਂ ਰਹਿਣ ਕੁਸੱਤੀਏ
ਆਸ਼ਕ ਰਹਿਣ ਅਲੱਗ।¹¹

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਪੱਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਵਾਅਦੇ ਤੋੜਨ ਵਾਲਾ, ਪੈਸੇ ਦਾ ਮੁਰੀਦ, ਦਗ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਬੇਈਮਾਨ, ਧਰਮ ਰਹਿਤ, ਈਮਾਨ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਯਕੀਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਆਖ ਦੇਣਾ:

ਨਦਾਨਮ ਕਿ ਈਂ ਮਰਦ-ਏ-ਪੈਮਾਂ ਸ਼ਿਕਨ।
ਕਿ ਦੌਲਤ ਪ੍ਰਸਤਸਤ-ਓ-ਈਮਾਂ ਫਿਗਨ।
ਨ ਈਮਾਂ ਪ੍ਰਸਤੀ ਨ ਔਜ਼ਾਇ ਦੀਂ।
ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਨਾਸੀ ਨ ਮੁਹੰਮਦ ਯਕੀਂ।¹²

ਇਹ ਸਭ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਿਖ਼ਰਲੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਦੈ ਹੋਏ ਬੇਬਾਕ ਸੱਚਾਈ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਮਹਾਂਮਾਨਵੀ ਬੋਲ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੇ ਮਹਾਂਚੇਤਨੀ ਬੋਲ ਆਦਮੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਦਾ ਘਰ ਐਲਾਨ ਦੇ ਹੋਏ

ਉਸ ਸਾਰੇ ਆਡੰਬਰ ਨੂੰ ਤਹਿਸ ਨਹਿਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ, ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਨ੍ਹਾਪਣ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਅਤੇ ਭੀੜ ਦੀ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ, ਦਰਿਦਰਤਾ, ਬੁੱਧੀਹੀਣਤਾ, ਸਿਰਜਨਹੀਣਤਾ, ਕਰਮਹੀਣਤਾ ਤੇ ਗ਼ੈਰਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰਤਾ ਦੁਆਰਾ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੂਰਬੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਹਾਂਚੇਤਨਾ ਦੇ ਮਹਾਂ ਸਤੰਭ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਪੈਗ਼ਾਮ ਦੇਖੋ :

ਧਾਏ ਨ ਖਾਇਆ ਭੂਖੇ ਨ ਮਰਿਬਾ
ਅਹਿਨਿਸ ਲੇਬਾ ਬ੍ਰਹਮ ਅਗਨਿਕਾ ਭਾਵੰ
ਹਠ ਨ ਕਰਿਬਾ ਪੜਯਾ ਨ ਰਹਿਬਾ
ਯੂੰ ਬੋਲਿਆ ਗੋਰਖ ਦੇਵੰ¹³

ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਮੈ ਉਂਧਾ ਕੂਬਾ
ਤਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਾ ਬਾਸਾ
ਸਗੁਰਾ ਹੋਇ ਸੁ ਭਰ ਭਰ ਪੀਵੈ
ਨਿਗੁਰਾ ਜਾਏ ਪਿਆਸਾ¹⁴

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ :

ਫਰੀਦਾ ਸੋਈ ਸਰਵਰੂ ਚੂਢਿ ਲਹੁ ਜਿਥਹੁ ਲਭੀ ਵਥੁ।
ਛਪੜਿ ਚੂਢੈ ਕਿਆ ਹੋਵੈ ਚਿਕੜਿ ਡੁਬੈ ਹਥੁ¹⁵

ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿੰਨ ਸੋਈ ਸਚਿਆ।।
ਜਿਨ ਮਨਿ ਹੋਰੁ ਮੁਖਿ ਹੋਰੁ ਸਿ ਕਾਂਢੇ ਕਚਿਆ।।

.....
.....

ਜਿਨਾ ਪਛਾਤਾ ਸਚੁ ਚੁੰਮਾ ਪੈਰ ਮੂੰ।।¹⁶

ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ :

ਦਿਲ ਮਹਿ ਖੋਜਿ ਦਿਲੈ ਦਿਲਿ
ਖੋਜਹੁ ਏਹੀ ਠਉਰ ਮੁਕਾਮਾ।।¹⁷

ਨੀਚੇ ਲੋਇਨ ਕਰਿ ਰਹਉ
ਲੇ ਸਾਜਨ ਘਟ ਮਾਹਿ।।¹⁸

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ :

ਸੋ ਪ੍ਰਭੁ ਦੂਰਿ ਨਾਹੀ ਪ੍ਰਭ ਤੂੰ ਹੈ।।¹⁹
ਹਿਰਦੈ ਸਚੁ ਏਹ ਕਰਣੀ ਸਾਰੁ,
ਹੋਰ ਸਭੁ ਪਾਖੰਡ ਪੂਜ ਖੁਆਰੁ।।²⁰

ਸਚੁ ਸਭਨਾ ਹੋਇ ਦਾਰੂ
ਪਾਪ ਕਢੈ ਧੋਇ।।²¹

ਸਾਚ ਬਿਨਾ ਸੂਚਾ ਕੋ ਨਾਹੀ।। ਨਾਨਕ ਅਕਸ ਕਹਾਣੀ²²

ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ :

ਇਹ ਤਨ ਰੱਬ ਸੱਚੇ ਦਾ ਹੁਜਰਾ, ਦਿਲ ਖਿੜਿਆ ਬਾਗ ਬਹਾਰਾਂ ਹੂ।।
ਵਿਚੇ ਕੂਜੇ ਵਿਚੇ ਮੁਸੱਲੇ, ਵਿਚੇ ਸਜਦੇ ਦਿਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੂ।।²³

ਸਾਈ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪੈਗ਼ਾਮ ਹੈ:

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝ ਪਹਿਲੇ
ਕੀ ਵਸਤ ਹੈ ਤੇਰੜਾ ਰੂਪ ਪਿਆਰੇ।

.....

.....

ਸੁੱਖ ਰੂਪ ਅਖੰਡ ਚੇਤੰਨ ਹੈਂ ਤੂੰ
ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਪੁਕਾਰਦਾ ਵੇਦ ਚਾਰੇ ²⁴

ਇਸ ਮਹਾਂਚੇਤਨਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਸ ਬੋਠੀ ਸਥਿੱਤੀ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਠੋਕਰ ਮਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ ਪੂੰਜੀ, ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਰੁਤਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟੰਗਣੀਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਵਡਿਆਈ ਦੀ ਹਉਮੈ ਟੰਗੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਵਡੇਰੀ ਹਉਮੈ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਬੋਠੇ, ਕੋਝੇ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਲਈ ਕਦੇ ਵੀ ਸੁਭ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਕੁਝ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦੇ ਜੋ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਲਈ ਸੁਭ ਫਲਦਾਇਕ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਤਾਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਵਧਦੀਆਂ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਗਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਮਗਰ ਚੌੜਦੀ, ਹਫ਼ਦੀ, ਖੰਡਿਤ ਤੇ ਤਬਾਹ ਹੁੰਦੀ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਮਹਾਂਚੇਤਨਾ ਦੁਆਰਾ ਧੁਰ ਤੀਕ ਨਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ-ਹੋਂਦ ਦੀ ਨਿਰਉਪਯੋਗੀ ਸਥਿੱਤੀ ਦਾ ਵਿਵਰਨ ਦੇਖੋ:

ਮਾਟੀ ਕੋ ਪੁਤਰਾ ਕੈਸੇ ਨਚਤੁ ਹੈ।
ਦੇਖੈ ਦੇਖੈ ਸੁਨੈ ਬੋਲੈ ਦਉਰਿਓ ਫਿਰਤੁ ਹੈ।
ਜਬ ਕਛੁ ਪਾਵੈ ਤਬ ਗਰਬੁ ਕਰਤੁ ਹੈ।
ਮਾਇਆ ਗਈ ਤਬ ਰੋਵਨੁ ਲਗਤੁ ਹੈ।²⁵

ਪੂੰਜੀ ਮਾਰ ਪਵੈ ਨਿਤ ਮੁਦਗਰ। ਪਾਪੁ ਕਰੇ ਕੋਟਵਾਰੀ।।²⁶

ਹੁਕਮੁ ਕਰਹਿ ਮੂਰਖ ਗਾਵਾਰ।।²⁷

ਲਾਲਚੁ ਛੋਡਹੁ ਅੰਧਿਹੋ! ਲਾਲਚਿ ਦੁਖੁ ਭਾਰੀ।।²⁸

ਨਾਵ ਜਿਨਾ ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਨ। ਹੋਦੇ ਡਿਠੇ ਖੇਹ।।²⁹

ਮਾਟੀ ਘੋੜਾ ਮਾਟੀ ਜੋੜਾ, ਮਾਟੀ ਦਾ ਅਸਵਾਰ।
ਮਾਟੀ ਮਾਟੀ ਨੂੰ ਦੌੜਾਏ, ਮਾਟੀ ਦਾ ਖੜਕਾਰ।।³⁰

ਅਜਿਹੀ ਮਹਾਂਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਮਹਾਂਮਨੀਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਬਲਬਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਆਮਤਾਂ ਠੁਕਰਾਈਆਂ, ਬਾਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕਸਾਈ ਆਖਿਆ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬੀ ਤਖ਼ਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਠੋਕਰ ਮਾਰੀ। ਇਸੇ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਸੁੱਚਤਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਵੀ ਰਹਿਮਤਾਂ ਅਤੇ ਦੁਆਵਾਂ ਸੰਗ ਸਰਾਬੌਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਧਰਾਤਲ ਨੂੰ ਉਹ ਗੁੜਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਤੇ ਗ਼ੈਰਤ ਨੂੰ ਸਿਖਰਾਂ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।³¹ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾਣਾ:

ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਂਈ ਮੁਝੈ ਨ ਦੇਹਿ।।
ਜੇ ਤੂ ਏਵੈ ਰਖਸੀ ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ।।³²

ਤੇ ਫਿਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਐਲਾਨਿਆ ਜਾਣਾ:

ਜੇ ਜੀਵੈ ਪਤਿ ਲਥੀ ਜਾਇ।

ਸਭੁ ਹਰਾਮੁ ਜੇਤਾ ਕਿਛੁ ਖਾਇ।³³

ਇਹ ਐਲਾਨ ਮਹਾਂਮਾਨਵੀ ਗ਼ੈਰਤ, ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਗੌਰਵਤਾ ਦੀ ਸ਼ਿਖਰਤਮ ਭਾਖਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਚੇਤਨਾ ਸਥਿੱਤੀ ਸਵੈ ਸਿਰਜਤ ਆਡੰਬਰਾਂ, ਭਰਮਾਂ, ਪਖੰਡਬਾਜ਼ੀਆਂ, ਡਰਾਮੇਬਾਜ਼ੀਆਂ, ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਰਗੰਧਾਂ, ਚੇਤਨਾ ਵਿਹੁਣੇ ਤੋਤਾਨੁਮਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਕਥਾਵਾਚਕਾਂ ਦਾ ਮੱਕੜਜਾਲ ਤੋੜ ਕੇ ਹੀ ਉਪਲਬਧ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਮਲਿਕ ਭਾਗੋਆਂ ਦੇ ਪੂੰਜੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚਲੇ ਨਰਕ ਅਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲੋਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਅਮੀਰੀ ਦੇ ਸੱਚਖੰਡ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬੋਧ ਦੀ ਹਾਸਲੀਅਤ ਹੀ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ/ਜਾਤੀ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨੀ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖੀ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਦ੍ਰਿੜ ਹੈਸੀਅਤ ਦੀ ਘਾੜਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਪਹਿਚਾਣ ਘਾਲਣਾ ਤਹਿਤ ਹਾਸਲ ਹੋਈ ਸਵੈ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਸਵਰੂਪ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਹਾਂਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਨਕਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾਂਚੇਤਨਾ ਆਪਣੀ ਮਹਾਂਹੋਂਦ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਉਪਰੰਤ ਏਨੀ ਗੌਰਵੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਏਨੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਏਨੀ ਆਨੰਦ ਵਿਭੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆਵੀ ਵਰਤਾਰੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੀ ਸਗਲ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਗਰਦਾਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਮਾਲਕੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਯੁੱਧ ਲੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਅਰਥਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਲਿਪਤਤਾ ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰਤਾ ਇਸ ਮਹਾਂਚੇਤਨਾ ਦੇ ਦੋ ਮੂਲ ਸਤੰਭ ਹਨ। ਸੁਭਤਾ, ਸੁੱਚਤਾ, ਦ੍ਰਿੜਤਾ, ਨਿਰਮਾਣਤਾ, ਦਇਆਸ਼ੀਲਤਾ, ਧੀਰਜਤਾ, ਕ੍ਰਿਤੰਗਯਤਾ ਆਦਿ ਅਮਲ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਮਹਾਂਗਿਆਨ, ਮਹਾਂਸੱਚ, ਮਹਾਂਪ੍ਰੀਤ ਤੇ ਮਹਾਂਉਪਕਾਰਤਾ ਦੇ ਸ਼ਾਹਮਾਰਗਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਕਰਮਭੂਮੀ ਸਭ ਮਜ਼ਬੂਤਾਂ, ਦੇਸ਼ਾਂ, ਕੌਮਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਵਨ ਨਦਰਿ-ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਭਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਚੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਸਲੇ 'ਤੇ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਕਦੇ ਵੀ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਕਰਮਕਾਂਤੀ ਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਸ਼ਗਨਾਂ-ਅਪਸ਼ਗਨਾਂ ਆਦਿ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਭਰ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੀ। ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਂਉਪਕਾਰੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਹਰ ਚੰਗਿਆਈ-ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਮਹਾਂਨਿਰਮਾਣਤਾ ਸਹਿਤ ਅਕਾਲਪੁਰਖੀ ਨੇਮ ਆਖ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਉਮੈ-ਭਾਰ ਮੁਕਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਖੁਦ ਮੁਕਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਕੋਝੇ ਭਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ:

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ।।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ।।³⁴

ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਏਨੀ ਅਮੀਰ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਵਾਰਿਸ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਿਸ ਪੇਤਲੀ ਸਥਿੱਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਬੇਹੱਦ ਚਿੰਤਾਯੁਕਤ ਸਥਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿੱਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਅਦਬ ਦੇ ਮਹਾਂਚੇਤਨਾ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਨਿਰਾਰਥਕ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ, ਉਸ ਹਕੀਕੀ ਸੋਮੇ ਦਾ ਆਬ-ਏ-ਹੈਆਤ ਪੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਇਸ ਯੁੱਗ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਲੈ ਰਿਹਾ। ਮਾਇਆਵੀ ਮਕਸਦਾਂ ਤਹਿਤ ਇਹਨਾਂ ਪਾਠਾਂ ਸੰਗ ਜੁੜਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਤੱਤ ਸਮਝਿਆ ਸਮਝਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਰਮਹੀਣੀ ਵਿਚੋਲਗੀ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਪਾਠਾਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਬੇਸੁਰਤਾ ਉਲੱਦ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਸਮਝੌਤਾਮੁਖੀ ਪੇਤਲੇ ਲਾਭਾਂ ਹਿਤ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਚੇਤਨਾ-ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਮਨਘੜਤ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਰਾਖ ਹੇਠ ਦਬਾਵੇ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਜਾਲ ਤਹਿਤ ਸਰਲਤਾ ਤੋਂ ਜਟਿਲਤਾ ਤਕ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਸੁਹਰਤੀ ਤਰੱਦਦ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਕਤ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਅਦਬ ਇਉਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਤਾਜਗੀ ਦਰਜ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਯੁੱਗ

ਦੀ ਜਾਗਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਨੇ ਵਕਤ ਦੇ ਮੁਖ਼ਤਲਿਫ਼ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਹਾਂ ਧਰੋਹਰ ਸੰਗ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਵਰਦਾਨਗਤ ਸੰਵਾਦ ਛੇੜਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਸਚੁ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ ਸੀਤਾ ਕਦੇ ਨ ਪਾਣੇ³⁵

ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੇ ਮਹਾਂਪਾਂਧੀਆਂ ਨੇ ਅਸਤਿੱਤਵੀ ਗੌਰਵਤਾ, ਸਵੈਚੇਤਨਾ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦਿਆਂ ਪੂੰਜੀ, ਸੱਤਾ, ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਜਾਤੀ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਕਰੂਪਤਾ ਖ਼ਿਲਾਫ਼, ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੈਂਤੜੇ ਲਏ ਹਨ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਨ ਦਾ ਅਦਭੁੱਤ ਸੁਮੇਲ ਕਰ ਕੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ-ਮਾਨਸਿਕ ਔਸ਼ਧੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਨੀਤਸ਼ੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੁਪਰਮੈਨ ਰੱਬ ਦੀ ਕਬਰ ਉੱਪਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।³⁶ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਦਬ ਨੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ੋਸ਼ਨਕਾਰੀ ਰੱਬ ਦੀ ਕਬਰ ਉੱਪਰ ਸਵੈ ਦੇ ਵਿਵੇਕੀ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮ ਸਵਰੂਪ ਦੀ ਸ਼ਮੂ ਜਗਾਈ। ਸਮਰਪਣ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਦੀ ਅਦਭੁੱਤ ਮਹਿਕ ਖਿੰਡਾਈ। ਮਹਾਂਚੇਤਨਾ ਦੀ ਇਸ ਖ਼ਾਲਸ ਹੌਂਦ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨਾਈ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ-ਸਮੇਟਣਾ ਵਕਤ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬੇਹੱਦ ਢੁਕਵੇਂ ਜਾਪ ਰਹੇ ਹਨ:

ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਜਨ ਭਏ ਖਾਲਸੇ

ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਜਿਹ ਜਾਨੀ³⁷

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ

1. **प्रभा खेतान, सारत्रः शब्दों का मसीहा, सरस्वती विहार, दिल्ली, पृष्ठ 61**
2. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 360
3. The Philosophy Of Nietzsche, Modern Library, New York, Page 8
4. ਡਾ. ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਥ ਗੁਪਤਾ, ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੌਰਸਟ ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਨੇ 329-331
5. ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 97
6. Will Durant, The Story of Philosophy, Simon & Schuster, New York, Page 343-346
7. ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਬਾਨੀ: ਗ੍ਰੰਥ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕ, ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨੇ 135-136
8. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 324
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 875
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 469
11. ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਲਾਮ, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਦਨ (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ 209
12. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨੇ 26,27
13. ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਸਹਿਗਲ, ਗੋਰਖਨਾਥ: ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 192
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 192

15. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ:ਜੀਵਨ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ 103
16. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 77
17. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1349
18. ਭਗਤ ਬਾਣੀ, ਡਾ. ਤ੍ਰਿਪਤ ਕੌਰ (ਸੰਪਾ.), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 232
19. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 354
20. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 1343
21. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 468
22. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 646
23. ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ, ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਅਮੋਲ (ਸੰਪਾ.), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 12
24. ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਲਾਮ, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਦਨ (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ 2
25. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 487
26. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 1191
27. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 1169
28. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 419
29. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 16
30. ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਲਾਮ, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਦਨ (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ 109
31. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ : ਜੀਵਨ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ 98
32. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1378
33. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 142
34. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 1426
35. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 955
36. The Philosophy Of Nietzsche, Modern Library, New York, Page 6
37. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 654

ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਪਛਾਣਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਰਾਜਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ
ਖੋਜਾਰਥੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

ਅਮੁਰਤ

ਇਸ ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ/ਸਬਾਲਟਰਨ (Subaltern) ਪਛਾਣਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾ ਸਾਧਨ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਤਕ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ/ਪ੍ਰਸਿਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਟ ਮੀਡੀਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਤਕ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਂਭਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਦਲਿਤਾਂ, ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਦਰਸਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ 'ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਰਹੇਗਾ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਮੀਡੀਆ, ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ/ਸਬਾਲਟਰਨ, ਦੂਜੇ, ਪ੍ਰੰਜੀਵਾਦ, ਕਾਰਪੋਰੇਟ, ਸਮਰਾਜਵਾਦੀ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਸੂਚਨਾ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਬਦਲਾਵ ਦੀ ਗਤੀ ਹੌਲੀ ਅਤੇ ਲੰਮੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਮਾਜ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਵ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਾਜ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਸੋਚਣ-ਸਮਝਣ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਹੀ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਪਹਿਲੂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਚਣ ਦੇ ਲਈ ਸੰਨ 1982 ਈ.'ਚ 'ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ' ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਮੂਹ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੜ੍ਹਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਦਵਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਲੋਕ-ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। 'ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ' ਸ਼ਬਦ ਇਤਾਲਵੀ ਮਾਰਕਸੀ ਚਿੰਤਕ ਅਨਤੋਨੀਓ ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸਬਾਲਟਰਨ' (Subaltern) ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੈ। ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਬਾਲਟਰਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਤਾਲਵੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਕੈਪਟਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਬਾਲਟਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜੇਲ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਹੇਠਲਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਸਿਆਸੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਵਿਚ ਅਣਗੌਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।¹ 'ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ 'ਸਬਾਲਟਰਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਅਤੇ ਦਮਿਤ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਲੋਕ-ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਕਿਸਾਨ, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਦਲਿਤ, ਆਦਿਵਾਸੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੂਹ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਬਾਲਟਰਨ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਹੇਠਲਾ ਦਰਜਾ, ਅਧੀਨ, ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਨੌਕਰ, ਹੇਠਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਨੀਵਾਂ, ਦੂਜੇ, ਅਨੁਆਈ, ਬੰਧੂਆ, ਕਾਬੂ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ

ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਅਧਾਰਿਤ ਸਬਾਲਟਰਨ, ਧਰਮ ਪੱਖੋ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ, ਸਥਾਨ ਪੱਖੋ ਪਰਵਾਸੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਪੱਖੋ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਲੋਕ, ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਖੋ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕ ਆਦਿ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮੂਹ ਵੀ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰਣਜੀਤ ਗੁਰੂ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ’ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ/ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। “ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਅਤੇ ਲਿਤਾੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਵੀ ਕਿਸਾਨੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਨਾਬਰੀ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।”² ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਮੀਡੀਆ ਨੂੰ ਵਾਚਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ/ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਬਣਦਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਭਾਰਤੀ ਮੀਡੀਆ ਕਿਸਾਨਾਂ/ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇਣ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। “ਵੱਡੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਚੈਨਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਔਸਤਨ ਪਹਿਲੇ ਪੇਜ ’ਤੇ 0.67% ਅਤੇ ਚੈਨਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮ ਟਾਈਮ ਵਿਚ 0.82% ਹੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ 70% ਜਨਸੰਖਿਆ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਭਾਰਤ ਦੀ 0.67% ਖ਼ਬਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।”³ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਕਿਸਾਨ/ਮਜ਼ਦੂਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਰਜੀਵੀ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਚ 2017 ਵਿਚ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨੰਗੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋਪੜੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੀਡੀਆ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰ ਲੈ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੁਝਾਨ 2020 ਵਿਚ ਕੋਵਿਡ-19 ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ’ਤੇ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੂਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਲ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਤਕ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰਾਂ ਵੱਲ ਹੋਇਆ ਪਰਵਾਸ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ। ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਦਰਜ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਰਜੀਵੀ ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਕਾਰਾਤਮਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰ, ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ।

ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਨੂੰ ਤੈਅ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਅਤੇ ਨਕਾਰੇ ਹੋਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ 75 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦਿਖਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅਮਾਨਵੀਂ ਜਾਤੀਵਾਦ ਹਿੱਸਾ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਵਾਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਤਦ ਤਕ ਮੀਡੀਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋ-ਪਰੋਖੇ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੀਡੀਆ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕਰਵੇਜ਼ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮੀਡੀਆ ਇਕ ਵਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਵੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਦਾ ਮੀਡੀਆ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕਠਪੁਤਲੀ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਦੇ ਇਸ ਮੀਡੀਆ ’ਤੇ ਲਗਭਗ 90% ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ ਇਹਨਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ।

ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਦਾ ਮੀਡੀਆ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੀਡੀਆ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਲੋਕ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਆਕਸਫੈਮ ਇੰਡੀਆ ਅਤੇ ਨਿਊਜ਼ਲੈਂਡਰੀ ਵਲੋਂ ਸਾਲ 2019 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਦਲਿਤਾਂ, ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਪਿਛੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਰਿਸਰਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਰਿਸਰਚ ਅਕਤੂਬਰ 2018 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਾਰਚ 2019 ਦੇ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਸਮਾਚਾਰ ਚੈਨਲ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ, ਡਿਜੀਟਲ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਸਮਾਚਾਰ ਵੈੱਬਸਾਈਟਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। “ਰਿਸਰਚ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਸਕਰੀਨ 'ਤੇ ਦਿਖਣ ਵਾਲੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਫੈਸਲਾਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਦਲਿਤ, ਆਦਿਵਾਸੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੀਡੀਆ 25% ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤ, ਆਦਿਵਾਸੀ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਸੰਪਾਦਕ, ਸਮਾਚਾਰ ਰੀਡਰ ਜਾਨੀ ਐਂਕਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਪਾਇਆ ਹੈ।”⁴ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਬਾਲਟਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਮਿਲਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।

ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਪਛਾਣਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੜ੍ਹਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਜ਼ੂਮ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੱਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ, ਭੇਦ-ਭਾਵ, ਜਿਨਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਜਬਰ ਜਿਨਾਹ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਵਿਚ ਛੋਟੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਦਰਜ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ ਹਨ। ਕਠੂਆਂ, ਕੰਡਰਾਲੀ, ਕੁਸ਼ੀਨਗਰ, ਭੋਪਾਲ ਆਦਿ ਵਿਚ ਬੱਚੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀਆਂ ਮੰਦਭਾਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਕੇਸ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਰੋਜ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਜੋ ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਆਦਿਵਾਸੀ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੋਹਰਾ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਔਰਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵੀ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੀਡੀਆ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। “ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਚੜ ਗਈ ਅਮੀਰ ਔਰਤ, ਫਿਲਮ ਹੀਰੋਇਨਜ਼, ਫੈਸ਼ਨ ਡਿਜ਼ਾਇਨਰਜ਼ ਤੇ ਉਚੇ ਸਮਾਜਕ ਵਰਗਾਂ 'ਚ ਖੁਲ ਡੁਲ ਨਾਲ ਵਿਚਰਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਅਕਸ ਅਕਸਰ ਮੀਡੀਆ 'ਚ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗਰੀਬ ਤਬਕੇ ਦੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ ਕੁਚਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੀਡੀਆ 'ਚ ਉਦੋਂ ਥਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਤੀ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਰੀਬੀ-ਵਸ ਉਹ ਕਿਸੇ ਜ਼ਰਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁵ ਜਾਂ ਇਹ ਜਦੋਂ ਇਕ ਆਦਿਵਾਸੀ ਔਰਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦਾ ਮੀਡੀਆ ਲੋਕ ਕੇਂਦਰਤ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਪਾਰ ਕੇਂਦਰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਔਰਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗਲੈਮਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਗਾਈਤਰੀ ਚੱਕਰੋਵਰਤੀ ਸਪੀਵਾਕ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਰੀਵਾਦ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਨਾਰੀਵਾਦ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਾਈਤਰੀ ਸਪੀਵਾਕ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਦੁਨੀਆਂ 'ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹਨ ਫਿਰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਦਮਨ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? “ਉਸਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਮਾਤ, ਧਰਮ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕੌਮੀਅਤ ਜਿਹੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਨਾਰੀਵਾਦ ਨੇ ਯੂਰਪ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਜਦ ਕਿ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਿਲਕੁੱਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ।”⁶ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੀਡੀਆ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਬਸਤਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਮੀਡੀਆ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਦ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਔਰਤ ਜਾਂ ਔਰਤਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਪਰਜੀਵੀ ਮੀਡੀਆ ਲਈ ਬਹਿਸ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਵਾਕ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪੱਛਮੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਾਕ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੀਡੀਆ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਔਰਤਾਂ, ਪੱਛੜੇ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ, ਦੇਹ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਥਾਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪਰਜੀਵੀ ਮੀਡੀਆ ਬਹੁਤੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਜਿਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਜੀਅ ਰਹੇ ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਸੂਚਨਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ' ਦਾ ਯੁੱਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਚਾਰ ਪਲਕ ਝਪਕਦੇ ਹੀ ਜਿੰਦਾ ਰੂਪ 'ਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਕੋਨੇ ਤਕ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਕੋਨੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਤਬਕਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਦਲਿਤ, ਆਦਿਵਾਸੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਇਹ ਮੀਡੀਆ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਲੰਘਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਦ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਜਾਂ ਪਰਜੀਵੀ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਦੇ ਮੀਡੀਆ ਜਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਮੀਡੀਆ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੇ ਪਰਜੀਵੀ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਮ ਜਨਤਾ (ਕਿਸਾਨ, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਦਲਿਤ, ਆਦਿਵਾਸੀ ਅਤੇ ਔਰਤ) ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਭਰੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ/ਅੱਖੋ-ਪਰੋਖੇ ਕਰਕੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ/ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਮਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ, ਲੜ੍ਹਦੇ-ਝਗੜਦੇ, ਸਿਨੇਮਾ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ, ਕ੍ਰਿਕਟਰਾਂ ਦੀ ਚਕਾਚੌਧ, ਸਨਸਨੀ ਫੈਲਾਉਂਦੀਆਂ ਅਪਰਾਧਿਕ ਖ਼ਬਰਾਂ, ਕਾਮੇਡੀ, ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਟੀ.ਵੀ. ਸੀਰੀਅਲਾਂ ਦੀਆਂ ਦਾਸਤਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਅਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਦਾ ਮੀਡੀਆ ਕਦੇ ਵੀ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਐਨੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਕਰ ਸਕੇ “ਕਿ ਨਵ-ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਰਥਤੰਤਰ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਸਭਿਅਤਾ, ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ ? ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ-ਪੁਸ਼ਤੀ ਪੇਸ਼ੇ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਉਂ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ ? ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਬਰਨ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ, ਘੱਟ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਖਰੀਦਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਕੀ ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ? ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੇ ਲਈ ਦਲਿਤ, ਆਦਿਵਾਸੀ, ਕਿਸਾਨ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਹਾਸ਼ੀਏ ਦੇ ਬਦਨਸੀਬ ਕੋਈ ਸੰਵੇਦਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ?”⁷ ਆਦਿ ਪਰਜੀਵੀ ਮੀਡੀਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ 'ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ।

ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਘਰਾਣਿਆ ਦੀ ਤਰਜ਼ਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਪਰਜੀਵੀ ਮੀਡੀਆ ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਰੰਜਨ, ਫਿਲਮੀ/ਖੇਡਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਸਤੀਆਂ ਦੀ ਗਾਥਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਵਾਦਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਅਸਲ ਮੁੱਦਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਂਭੇ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਸਿਰਫ ਉਤਪਾਦਨ, ਨਿਵੇਸ਼, ਖਰੀਦਣਾ-ਵੇਚਣਾ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਹ ਜਨਸੰਚਾਰ ਦੇ ਤਮਾਮ ਸਾਧਨਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਨਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਚੱਲਦੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਰੋਤ ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿਗਿਆਪਨ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਗ ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਜਿਸ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਉਹ ਹੱਥ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਬਸਤਰ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰਜੀਵੀ ਮੀਡੀਆ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ।

ਇਥੇ ਇਕ ਅਹਿਮ ਸਵਾਲ ਇਹ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਕੁਝ ਕਿਸਾਨ, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਦਲਿਤ, ਆਦਿਵਾਸੀ ਅਤੇ ਔਰਤ, ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਅਤੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਜਗਤ ਨਾਲ ਵਾਬਾਸਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? “ਸਪੀਵਾਕ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਇਕਹਿਰੇ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਸਪੀਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਜਮਾਤ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕੋਈ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਹੋਣਾ ਸੰਦਰਭ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਣਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਅਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਆਇਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਔਰਤ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਇਕਹਿਰੀ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਪੀਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜੀ ਔਰਤ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨਕਾਰੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਧਿਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।”⁸ ਸਪੀਵਾਕ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਾਕੀ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸਾਨ, ਦਲਿਤ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਬਣਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਮੀਡੀਆ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਲੋਕ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧਤਾ ਨਾਲੋਂ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧਤਾ ਕਰਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

“ਸਪੀਵਾਕ, ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਹਕੀਕਤਾਂ ਵਿਚ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਨਿੱਘਰ ਰਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੂਚਨਾ-ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਅੰਦਰਲੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਨੂੰ ਪਾਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਰਤਾਰਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਫੈਲਾਅ ਪਹਿਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਮੁਲਕ ਆਰਥਿਕ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਹੇਠਲੇ ਡੰਡੇ 'ਤੇ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਪਹਿਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ-ਘਰਾਣਿਆ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਆਬਾਦੀ ਅੱਜ ਵੀ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਮੁਫਲਿਸੀ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ।”⁹

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਹੇਠ ਹੀ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਮੀਡੀਆ ਤੋਂ ਇਹ ਆਸ/ਉਮੀਦ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ/ਸਬਾਲਟਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਖਲ੍ਹੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਡਾ. ਭੀਮ ਰਾਓ ਅੰਬੇਦਕਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਾਪ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ

ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 31 ਜਨਵਰੀ 1920 ਨੂੰ 'ਮੁਨਨਾਇਕ' ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਮੀਡੀਆ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰ, ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇਟਸ, ਰਸਾਲੇ, ਯੂ-ਟਿਊਬ ਚੈਨਲ ਆਦਿ ਪਲੇਟਫਾਰਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਪਛਾਣਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪਛਾਣ ਦਿਵਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ: ਕੰਮੀਆਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ, **ਸੰਵਾਦ ਅੰਕ-15 (ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 2022)**, ਪੰਨਾ 119
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 121
3. ਉਧਰਿਤ, ਪੀ. ਸਾਈਨਾਥ, **ਜਨ ਮੀਡੀਆ ਅੰਕ 65 (ਫਰਵਰੀ 2018)** ਪੰਨਾ 9
4. <https://www.newsplatform.in/big-news/participation-of-dalit-backward-and-tribals-in-indian-media/>
5. ਡਾ. ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਡਾ. ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਢਿੱਲੋਂ, **ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ: ਔਰਤ ਦਾ ਅਕਸ**, ਮੀਡੀਆ 'ਚ ਔਰਤ ਦਾ ਅਕਸ, ਡਾ. ਨਵਜੀਤ ਜੌਹਲ, ਪੰਨਾ: 76
6. ਡਾ. ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗਾਈਤਰੀ ਚੱਕਰੋਵਰਤੀ ਸਪੀਵਾਕ: ਸਰਾਪੇ ਜੋਬਨਾਂ ਦਾ ਮਰਸੀਆ, **ਸੰਵਾਦ ਅੰਕ 10 (ਜੁਲਾਈ-ਦਸੰਬਰ, 2019)** ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜ ਰਸਾਲਾ, ਪੰਨਾ-100
7. ਨਿਰਮਲਜੀਤ (ਅਨੁਵਾਦਕ), ਗਾਈਤਰੀ ਚੱਕਰੋਵਰਤੀ ਸਪੀਵਾਕ: ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ, **ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅੰਕ-11**, ਪੰਨਾ- 92
8. ਡਾ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਗਾਈਤਰੀ ਚੱਕਰੋਵਰਤੀ ਸਪੀਵਾਕ, **ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੜ੍ਹਕਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਅੰਕ-14**, ਪੰਨਾ- 106
9. ਡਾ. ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗਾਈਤਰੀ ਚੱਕਰੋਵਰਤੀ ਸਪੀਵਾਕ: ਸਰਾਪੇ ਜੋਬਨਾਂ ਦਾ ਮਰਸੀਆ, **ਸੰਵਾਦ ਅੰਕ 10 (ਜੁਲਾਈ-ਦਸੰਬਰ, 2019)** ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜ ਰਸਾਲਾ, ਪੰਨਾ-102

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਾਇੰਸ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਚਲਣ ਵਿਧੀ : ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਆਟੋਮੇਸ਼ਨ

ਨਿਸ਼ਾ ਦੇਵੀ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ : ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼,
ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਅਮੁਰਤ

ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਵੈ-ਚਲਣ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਅੱਧ ਵਿਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਜ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਕਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕੰਪਿਊਟਰ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਸਵੈ-ਚਲਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 1460 ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਆਫ ਕਾਂਗਰਸ (ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਸਟੇਟਸ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ) ਵਲੋਂ ਸੂਚੀਕਰਣ ਲਈ ਮਾਰਕ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਕੰਪਿਊਟਰ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ। ਸਵੈ-ਚਲਣ ਕਾਰਨ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਰਤੋਂਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਰੀ ਹੋਈਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਵੈ-ਚਲਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਦਲਵੇਂ ਨਾਮ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਦਾ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਣ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕ੍ਰਿਤ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ, ਆਈ.ਟੀ ਇਨ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਆਦਿ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਜ ਕੱਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਵੈ-ਚਲਣ ਅਤੇ ਨੈਟਵਰਕਿੰਗ ਨਾਮ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਵਿਗਿਆਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਪਦ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਸਵੈ-ਚਲਣ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪ੍ਰਯੋਗੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ।

ਸਵੈ-ਚਲਣ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾਵਾਂ:-

ਚੰਗਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ- ਸਵੈ-ਚਲਣ ਸਿਰਫ ਸਵੈ-ਚਲਣ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇਹ ਵਰਤੋਂਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੀ ਸੇਵਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਹਿਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਲੇਖ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਵੈ-ਚਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਸਤਕ ਖਰੀਦ ਕੀਤੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਿਸਟਮ ਖਰੀਦਣ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਪੁਸਤਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਧਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਗਾ ਪੁਸਤਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਸਵੈ-ਚਲਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਲਜ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਵਧੀਆ ਪੁਸਤਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਇਕ ਤਰਕਪੂਰਣ ਬੈਰੋਮੀਟਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ।

ਵਿੱਤ- ਵਿੱਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉੱਦਮ ਦੀ ਗੀਤ ਦੀ ਹੱਡੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯੂ.ਜੀ.ਸੀ. ਨਾਰਮ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਬਜਟ ਦਾ 10 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਵਿਚ ਵਿੱਤ ਦੀ ਲੋੜ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਿਰਮਾਣ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਿਸਟਮ ਅਤੇ ਆਵਰਤੀ ਖਰਚੇ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹਰ ਇਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਰੁਪਏ ਦੀ ਘਟਦੀ ਕੀਮਤ ਦੇ ਚਲਦੇ ਆਪਣੇ ਬਜਟ ਦਾ 15% ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੇ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਪਣੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਵਰਨਾ ਸਭ ਢਕਵੰਜ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੂੰ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ 10-12 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਆਵਰਤੀ ਗ੍ਰਾਂਟ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇਗੀ। ਤੀਜੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਹਰ ਸਾਲ 3 ਤੋਂ 5 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਆਵਰਤੀ ਗ੍ਰਾਂਟ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇਗੀ।

ਕੰਪਿਊਟਰ ਹਾਰਡਵੇਅਰ- ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਖਰੀਦ ਇਕ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਿਸਟਮ ਚਾਹੀਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਹੈ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਨੂੰ ਇੱਕਲੇ ਪੀ.ਸੀ. ਦੀ ਥਾਂ ਪੂਰੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਲੈਨ, ਵੈਨ ਆਦਿ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੂੰ ਈ.ਮੇਲ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈਟ ਆਦਿ ਲਈ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇਕ ਲੈਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ।

ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਾਫਟਵੇਅਰ- ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹਿੰਗੇ ਹਨ ਪਰ ਅੱਛੇ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਪਬੰਧ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ:

1. ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ ਸਾਫਟਵੇਅਰ
2. ਡਾਟਾ ਸੰਚਾਰ ਸਾਫਟਵੇਅਰ
3. ਡਾਟਾਬੇਸ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਸਿਸਟਮ ਅਤੇ ਡਾਟਾ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਸਾਫਟਵੇਅਰ
4. ਵਾਧੂ ਸਿਸਟਮ ਸਾਫਟਵੇਅਰ
5. ਯੂਟੀਲੀਟੀਜ਼

ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਦਿੱਖ ਅਤੇ ਪੜਤਾਲ-ਆਯੋਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਅਜਕਲ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਪੈਕਿਜ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਲ CDSLIS, TULIPS, BASIC PLUS ਆਦਿ ਹਨ।

ਸਿਖਲਾਈ- ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਦੇ ਸਟਾਫ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰੋ। ਵਿਕ੍ਰੇਤਾ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਹਾ ਲਵੋ, ਹੋਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਰਹੋ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਲਈ ਕੋਣ ਜਿੰਮੇਦਾਰ ਹੋਣਗੇ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਗੁਰ ਵਰਤੋ।

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਵੈ-ਚਲਣ ਦੀ ਲੋੜ- ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਈਜਾਦ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਚੋਤਰਫਾ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੰਪਿਊਟਰ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਘਾਲਣਾ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦਾ ਦਖਲ ਇਸਦੇ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸਦੀ ਨਾਨੋ ਸੈਕਿੰਡ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਗਤੀ, ਅਸੰਭਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ ਵਰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਕਾਬਲੀਅਤ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੋਟੇ ਭੰਡਾਰਣ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਭੰਡਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਅਸੀਮਤ ਸਮਰੱਥਾ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਥਕਾਵਟ ਦੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਜੋੜ ਲਿਆਕਤ, ਲਗਭਗ ਤੁਰਤ ਫੁਰਤ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਛਾਂਟੀ, ਤਰਤੀਬ, ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਆਦਿ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਕਾਢ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਰਹੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਇਹ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੇ ਸਿੱਕਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਕਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਯਕੀਨਨ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰੇਗੀ।

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਵੈ-ਚਲਣ ਲਈ ਸਾਧਨ- ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਵਾਧੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੱਤਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. ਸੂਚਨਾ ਵਿਚ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਵਾਧਾ- ਸੂਚਨਾ ਵਿਸਫੋਟ ਦੂਜਾ ਕ੍ਰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਲੇਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿਚ ਛਪ ਰਹੀ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜ ਸਿਰਫ ਛਪੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਲੇਖਾਂ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਾਫੀ ਸਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਬਿਨਾਂ ਛਪੇ ਪ੍ਰਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਨੈਟਵਰਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।
2. ਵਰਤੋਂਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ- ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਬਲਿਕ-ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਣਗੌਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਹੋਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤੋਂਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਧੀਆਂ ਅਤੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।
3. ਸਥਿਰ ਜਾਂ ਘਟਦੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਬਜਟ- ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਬਜਟ ਵਿਚ ਨਿਊਤਮ ਵਾਧਾ ਕਈ ਵਾਰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਬਜਟ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਬਜਟ ਉਸ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਧੇ ਜਿਸ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਲੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਧੀਆਂ ਹਨ।

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਵੈ-ਚਲਣ ਦੇ ਲਾਭ- ਆਉ ਹੁਣ ਸਵੈ ਚਲਣ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭ ਤੇ ਸਰਸਰੀ ਝਾਤ ਮਾਰੀਏ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਚਲਣ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਵਧੇਗਾ। ਸਵੈ-ਚਲਣ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹਲ ਲੱਭ ਸਕੇਗੀ। ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਜੂਝ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਵੈ-ਚਲਣ ਦੇ ਲਾਭ:

1. ਗਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਚਤ- ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਵੈ-ਚਲਣ ਸੂਚਨਾ ਭੰਡਾਰਣ, ਇਨਫਾਰਮੇਸ਼ਨ, ਹੈਂਡਲਿੰਗ, ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ, ਸੂਚਨਾ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਚਤ ਕਰ ਸਕੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਲੇਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂਕਾਰ ਨੂੰ ਸਪੁਰਦਗੀ ਦਰਮਿਆਨ ਸਮਾਂ ਸੀਮਾ ਘੱਟ ਜਾਵੇਗੀ।
2. ਵਧੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ- ਸਹੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਕਰਕੇ ਸਵੈ-ਚਲਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਯੂਨਿਟ ਲਾਗਤ ਅਕਸਰ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚਿਆ ਧਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਉਸਾਰੂ ਕੰਮ ਤੇ ਖਰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਖਰੀਦਣ ਜਾਂ ਵਰਤੋਂਕਾਰਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਸੇਵਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੇ।
3. ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨਾ- ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਤੇ ਪੱਤਰ, ਨੋਟਿਸ ਯਾਦ ਪੱਤਰ ਭੇਜਣੇ ਆਦਿ ਸਵੈ-ਚਾਲਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
4. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਹਿਯੋਗ- ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਿਸਟਮ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਹਿਯੋਗ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੱਧ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਇਹ ਕੰਪਿਊਟਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਸੈਟਲਾਈਟ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਬਾਰੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
5. ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਤੀਅੰਤ ਕਰਨਾ- ਕੰਪਿਊਟਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਦਸਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਲਦੀ ਰਿਕਾਰਡ ਫਾਈਲਾਂ ਨੂੰ ਮਿਤੀ ਅੰਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
6. ਸਟਾਫ ਭਰਤੀ ਕਰਨਾ- ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੰਪਿਊਟਰ ਉਪਕਰਣਾਂ

ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਗੇ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਧੇ ਲਈ ਮੌਕਾ ਉਪਲਬਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ।

ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਦੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ- ਮਸ਼ੀਨ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਯੋਗ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਿਕਾਰਡ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਉਹਨਾਂ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਦੇ ਅੱਗ, ਭੁਚਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੁਦਰਤੀ ਮਹਾਂਮਾਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਮਦਦਗਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨੀ ਪੜ੍ਹਤ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਵਾਲੀ ਫਾਈਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਲੇਖਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰ ਉਤਪਾਦ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖਾਲਾ ਹੈ।

ਨਵੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ- ਹੋਰ ਵਾਧੂ ਖਰਚੇ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਗਾਉਣ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਪਲਬਧ ਰਿਕਾਰਡ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਉਪਫਲ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਵੈ-ਚਲਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼- ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਵੈ-ਚਲਣ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ:

- ਸਰ੍ਹੋਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣਾ।
- ਮੌਜੂਦਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ।
- ਸੂਚੀਕਰਣ, ਤਕਨੀਕੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਮੱਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਲਫਾਂ ਤੀਕ ਪੁੱਜਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਲਿਆਉਣੀ।
- ਸੁਧਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ।
- ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਰਿਸੋਰਸ-ਸ਼ੇਅਰਿੰਗ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣਾ।
- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੈਟਵਰਕਾਂ ਵਿਚ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ।
- ਮੈਨੇਜਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਮਿਤੀ-ਅੰਤ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣੀ।
- ਲੋੜੀਂਦੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਟਾਫ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਮੀ ਲਿਆਉਣੀ।
- ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਦਿੱਖ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣਾ।

ਸਵੈ-ਚਾਲਿਤ ਸਰਕੁਲੇਸ਼ਨ ਕੰਟਰੋਲ ਦੇ ਕਾਰਜ: ਇਹ ਕਾਰਜ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ।

1. ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ- ਸਰਕੁਲੇਸ਼ਨ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ ਇਕ ਮੁੱਢਲਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਮੱਦ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਲੇਖ ਪਛਾਣ ਸੰਖਿਆ ਬਾਰੇ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਆਪਟੀਕਲ ਕਰੈਕਟਰ ਰੀਕਗਨੀਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਡਾਟਾ ਦਰਜ ਕਰਕੇ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਸਟਮ ਡਾਟਾ ਦੇ ਸਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਦੋਵੇਂ ਪੁਸ਼ਟੀਕਰਣ ਚੈਕ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਿਸਟਮ ਦੇਣ ਲੈਣ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਦਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਸ਼ਟੀਕਰਣ ਕੇਵਲ ਦੋਹਾਂ ਕੋਡਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਧਾਰ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਕ ਉੱਤਮ ਸਿਸਟਮ ਇੱਕ ਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਮਾਂ ਬਚੇਗਾ। ਜੇ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਿਸਟਮ ਨਿਯਤ ਮਿਤੀ ਸਲਿੱਪ ਵੀ ਛਾਪ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਨਿਯਤ ਮਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

2. ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਪਸ ਕਰਨਾ- ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਪੁਸਤਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਲੈਣਾ ਮੈਂਬਰ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਮਿਤੀਅੰਤ ਕਰਨਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦਰਸਾਉਣਾ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਰਸੀਦ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਪਸੀ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪੀ.ਆਈ.ਐਨ. ਅਤੇ ਡੀ.ਆਈ.ਐਨ. ਦੀ

- ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਕੁਸ਼ਲ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. ਨਵਿਆਉਣਾ- ਇਸ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂਬਰ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਉਧਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਕਿਸਮ, ਪੁਸਤਕ ਰਾਖਵਾਂਕਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਵਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
 4. ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ- ਇਸ ਕਾਰਜ ਅਧੀਨ ਉਧਾਰ ਲਈ ਗਈ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਰਾਖਵੀ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੇਵਾ ਦੇਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਉਪਰ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਮੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਲਾਈਨ ਵਿਚਲੇ ਪਹਿਲੇ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਿਯਮਤ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਉਹ ਲੈਣ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਗਲੇ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਭੇਜ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
 5. ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਉਣਾ- ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ ਦੁਆਰਾ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਧਾਰ ਲਈ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਉਣਾ ਅਸਾਧਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਪੁਸਤਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਨਿਯਤ ਮਿਤੀ ਲੰਘ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਰਾਖਵੀਂ ਰੱਖੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਥਿਤੀ ਜਿਵੇਂ ਜੇਕਰ ਪੁਸਤਕ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਿਲਦਬੰਦੀ ਲਈ ਭੇਜਣੀ ਹੋਵੇ।
 6. ਮਿਆਦ ਪੁਰੀ ਪੁਸਤਕ ਲਈ ਜੁਰਮਾਨਾ- ਜੇਕਰ ਨਿਯਤ ਮਿਤੀ ਤੱਕ ਪੁਸਤਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਆਦ ਪੁਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਮਿਆਦ ਪੁਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲੱਭ ਕੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੂਚਨਾ ਭੇਜ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਜੇ ਮੈਂਬਰ ਨਿਯਤ ਮਿਤੀ ਤੱਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਜੁਰਮਾਨਾ ਵਸੂਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੁਰਮਾਨੇ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਕਿਸਮ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਆਦਿ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ- ਸਵੈ-ਚਾਲਤ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਲਾਭ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੈ। ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਡਾਟਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਅੰਕੜਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਰਡਰ ਕਰਨੇ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

1. ਆਰਡਰ ਭੇਜਣਾ
2. ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀਆਂ
3. ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਰਡਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਮੰਗ ਕਰਨੀ
4. ਫੰਡ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਰਖਣਾ
5. ਆਰਡਰ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰਨੀ
6. ਆਰਡਰਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਫਾਰਮੇ ਅਤੇ ਅੰਕੜੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ

ਸੂਚੀਕਰਣ

1. ਡਾਟਾ ਦਰਜ ਕਰਨਾ

2. ਅਧਿਕ੍ਰਿਤ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਕਰਨਾ
3. ਆਨਲਾਈਨ ਪਹੁੰਚ ਦੇਣੀ
4. ਸੂਚੀ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ
5. ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚ
6. ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਬੈਠੇ ਵਕਤੋਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਪਹੁੰਚ

ਲੈਣ ਦੇਣ

1. ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਪਿਸ ਕਰਨ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਖੁਲਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਮਾਪਢੰਡ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨੇ
2. ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰਨੀਆਂ
3. ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਪਿਸ ਲੈਣੀਆਂ
4. ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਜਾਰੀ ਕਰਨੀਆਂ
5. ਜੁਰਮਾਨੇ
6. ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਾਖਵੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ
7. ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਧਾਰ ਦੇਣੀਆਂ
8. ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਰਖ-ਰਖਾਵ
9. ਨੋਟਿਸ ਜਾਰੀ ਕਰਨੇ
10. ਪ੍ਰੋਫਾਰਮੇ ਅਤੇ ਅੰਕੜੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ

ਲੜੀਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ

1. ਨਵੇਂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਖਰੀਦ ਲਈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਰਡਰ ਭੇਜਣਾ
2. ਆਰਡਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ
3. ਨਾ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਰਸਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਮੰਗਣਾ
4. ਫੰਡ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਰੱਖਣਾ
5. ਨਵੇਂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀਕਰਣ ਕਰਨੀ
6. ਜੇਕਰ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅੰਕ ਇਸ਼ੂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਰਖਣਾ
7. ਰਸਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਜਾਂ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ

ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ

1. ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ
2. ਸਾਂਖਿਅਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸੰਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

ਅੰਤਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਉਧਾਰ

ਇਹ ਕੰਮ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਬਦਲਾਵ ਵੀ ਹਨ

1. ਦਰਜ ਕਰਨਾ
2. ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ
3. ਵਾਪਿਸ ਲੈਣਾ
4. ਜੁਰਮਾਨੇ
5. ਉਧਾਰ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਫਾਈਲ ਸੰਭਾਲਣੀ
6. ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ

7. ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਤੇ ਅੰਕੜੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ

ਸੋ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਲਈ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਵੈ-ਚਲਣ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਚਾਰ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਇਹ ਖੋਜ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿ-ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਸੂਚਨਾ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਸੂਚਨਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਾਨਣ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ :

- 1 Dowlin, Kenneth E. (1484) The Electronic Library the Promise and the Process New York: Neal Schuman.
- 2 Haravu, L.J. (2004) Library Automation: New Delhi.
- 3 Kumar, PSG (1487) Computerization of Indian Libraries Delhi: BR Publishing Corporation.
- 4 Prasher, R.G. Editor (2003) Indian Libraries in IT Environment Ludhiana: Medallion Press.
- 5 Ravichandra Rao. I.K. (1442) Library Automation 2nd Edition, New Delhi: Wiley Eastern.
- 6 Rowley Jennifer (1448) The Electronic Library London: Library Association This is the Fourth Edition of the Book which appeared under the title "Computers for Libraries" in first three editions in 1480, 1485 and 1443 Saryanrayana. NR (2003) A Manual of Library Automation and Networking 2nd Edition Lucknow: New Royal Book Co.

A BIOGRAPHICAL STUDY OF COSMOPOLITAN VIEWS OF GURU ANGAD DEV; HIS JOURNEY TO SIKHISM AND CONTRIBUTION TO THE RELIGION

Harleen Kaur

Assistant Professor,
Department of English,
Amar Shaheed Baba Ajit Singh Jujhar Singh Memorial College,
Bela, Rupnagar

Abstract

Guru Angad Dev, who was known as Lehna before he met Guru Nanak was the second Sikh Guru and the successor of Guru Nanak. He was born in the year 1504 at Harike, Amritsar, Punjab. He was the son of a trader. He was a Hindu and an ardent devotee of Goddess Durga. He used to take the people of his village to Jawalamukhi Temple, in lower Himalayas every year. At the age of 27, his life took a drastic turn when he heard *Mool Mantra* from his neighbour Jodha. It touched his soul as it had an irresistible impact on him. Jodha told him that the *bani* (sacred hymn) is of Guru Nanak Dev who lives in Kartarpur. At that moment only, Lehna made up his mind to meet Guru Nanak. When he finally met Guru Nanak, his life changed completely. He left his faith and became a Sikh. The biographical study of Guru Angad Dev concludes that his teachings are also cures to many problems of the present times. Simple living and high thinking can make this world a better place and help in the upliftment of humanity. It can also lead to the feeling of universal brotherhood and harmony among people.

Keywords : Guru Angad Dev, Sikh Faith, Sikh Practices, Modern Context.

Guru Angad Dev, who was known as Lehna before he met Guru Nanak was the second Sikh Guru and the successor of Guru Nanak. He was born in the year 1504 at Harike, Amritsar, Punjab. He was the son of a trader. He was a Hindu and an ardent devotee of Goddess Durga. He used to take the people of his village to Jawalamukhi Temple, in lower Himalayas every year. At the age of 27, his life took a drastic turn when he heard *Mool Mantra* from his neighbour Jodha. It touched his soul as it had an irresistible impact on him. Jodha told him that the *bani* (sacred hymn) is of Guru Nanak Dev who lives in Kartarpur. At that moment only, Lehna made up his mind to meet Guru Nanak. When he finally met Guru Nanak, his life changed completely. He left his faith and became a Sikh. He served his master with his whole heart and soul. K.S Duggal in his book *The Sikh Gurus; Their Lives and Teachings* writes, "From the day he met Guru Nanak, Lehna served him day and night like a bond slave. When he went to the fields, Guru Nanak found Lehna working with the peasants, at mealtime, he was

found serving in the kitchen, at the time of prayers, he was among the devotees singing with complete abandon.” (55)

Guru Nanak put Lehna into various tests of discipleship before bestowing the name “Angad” to him. Once Lehna came back from home after making adequate provisions for the family. He was richly dressed. Guru Nanak ordained him to carry a heavy and wet load of fodder on his head. Without questioning anything, Lehna carried the load on his head and his clothes were spoiled. For him, the words of his Guru were paramount. He was completely devoted to Guru Nanak and the words of his Guru had utmost significance in his life. When Mata Sulakni, Guru Nanak’s wife saw this, she was disturbed. She protested how his clothes have been dirtied. Guru Nanak Dev remarked that it is not dirt but saffron. Thus, Lehna proved his worth every time Guru Nanak put him in these kinds of situations. Then Guru Nanak Dev, according to the author of *Parchian Sewa Das* said to Bhai Lehana: “O man, you have won the game, I congratulate you. He, who obeys you, shall obey me, he who serves you, serves me. You are me and I am you. He, who regards you and me as different, will stay separate from the Guru.” (18) As a result of all this, Guru Nanak Dev bestowed the name “Angad” to Lehna. “Your name is Angad son, you are wholly mine and you will not be separated from my body (ang). You were born from my body.” (104) In the words of Muhammad Qasim, writer of *Ibratnama*, “As he (Guru Angad Dev) was favoured by his (Nanak’s) knowledge laden eyes, he became cognizant of spiritual truths and the foundations of the common wealth of faith.” (112) There are numerous anecdotes which prove the boundless humility, total devotion and unwavering faith of Guru Angad in his Guru. Harbans Singh and Lal Mani Joshi in their book *An Introduction to Indian Religions* writes, “According to the Meharban Janamsakhi, “Living in the presence of the Guru, he attained peace. Thus did he reach his goal. The Guru showered his favour upon him. As Guru Baba Nanak was, even so Lehna became. As was the Guru so was the disciple.” (211)

As Guru Nanak was the forerunner of Sikhism and it was very important to hand over the responsibility to the one, he could rely on completely and the one who proved his worth at every point of time. Despite his sons, Guru assigned the Guruship to Guru Angad with whom he had no blood ties. With this, Guru Nanak Dev established the tradition of determining succession based on merit and not on heredity. Ernest Trump rightly opines that “The disciples (Sikh) of Nanak would no doubt have soon dispersed and gradually disappeared as the disciples of many other Gurus before Nanak, if he had not taken care to appoint a successor before his death.” (ixxxvii) In the words of Mcleod, “Before he died, Nanak chose a successor, one who was to follow him as leader and guide of Nanak-Panth.” (11) Guru Nanak Dev installed Guru Angad

as his successor on 13 June, 1539. S.S Khazan Singh in his Chapter XXI “Advent of Guru Nanak and his Successors” of the book *Philosophy of Sikh Religion* writes, “Guru Angad, the successor of Guru Nanak, spread the faith and studiously and strictly followed on the lines laid down by Guru Nanak. (35)

Guru Angad Dev realised the importance of proper education for the children which he believed would contribute to the empowerment of the underprivileged sections of society. In the words of K.S Duggal, “He insisted that the children should be taught in their mother tongue and to the end he is said to have simplified and codified the Gurmukhi script, and popularized its use amongst his Sikhs. This is perhaps the most important contribution of Guru Angad.” (61) It was not an easy task for Guru Angad but he took sole responsibility for it with full dedication. He knew Landa or Mahajani script which was difficult to decipher and there was a possibility of misreading and misinterpretation. Keeping this thing in his mind, Guru Angad Dev modified Lande’s alphabet to beautiful shapes and changed its order to give it the form of Gurmukhi script which consists of 35 letters. It was very simple to learn and write for all. The literal meaning of Gurmukhi is, “from the mouth of the Guru.” He wrote the hymns of Guru Nanak Dev in Gurmukhi script. According to Ganda Singh, “The Devnagri and Arabic or Persian scripts were already there, no doubt, but they did not meet the requirements of the Punjabi language in respect of its correct writing and expression.” (67) Another script in which Punjabi is written is Shahmukhi script which in turn is a modified version of the Arabic script. It was introduced by the Muslim Sufi poets in the 12th century for the Punjabi language. In the words of Dorothy Field, “Guru Angad’s chief contribution to the religion was the invention of a special alphabet to be used for the writing of the Guru’s hymns.” (16) Guru Angad Dev was the epitome of humility and did not have a bit of ego. In the words of Dr Litener: “Guru Angad, like Professor Huxley, did not consider it to be beneath his dignity to write primers for children, and accordingly wrote a number of mottos and moral maxims which accompany the letters of the alphabet.”(34) According to Khushwant Singh, “Guru Angad provided the Sikhs with their own written language which was distinct from the script of the Vedas and the Quran. It provided a distinct identity to the Sikhs as a separate community from both Hindus and the Muslims.” (52). In contrast to the mission taken forward by Guru Angad, it is a sad plight that “with a population of over 2.77 Crore (2,77,43,338) and ranking 15th in India, Punjab still has as many 90,33,338 (90 lakh) illiterates. (Pioneer)

In the present modern high-tech era, one talks about equality of women, equality of queers and equality of black and white people but Guru Angad Dev Ji, talked of equality of all back in the sixteenth century. He followed Guru Nanak’s

concept of a public kitchen (*Langar*) for which Sikhs are known worldwide. All the distinctions of colour and caste were erased with a mindset that believed in a single light of the divine. It led to the development of an egalitarian society which put all human beings on the same level without any barriers. All this happened at the time of political unrest when people were caught in the shackles of unorthodox traditions, beliefs and superstitions. It was such a revolutionary step and Guru Angad helped in prevailing this idea of his Guru. I.B. Banerjee in his book *Evaluation of the Khalsa* describes the concept of *langar* as “As a matter of fact, the institution of ‘Langar’ was the first step towards developing society on political lines, as people learnt to assemble at a fixed place as members of one family, regardless of race, wealth, sex, caste, occupation or religion.” (153) “It developed the spirit of equality and brotherhood amongst the people and gave a crushing blow to the caste system and the social hierarchy based on the birth.” (29)

At the time of Guru Nanak and Guru Angad Dev, the plight of women was miserable as they were marginalised and were deeply engrossed in the shackles of customs and traditions which were patriarchal. Women had no representation in any sphere of life and they were confined to the four walls of the home. Their role was stereotyped as nurturing children and maintaining household chores. The institution of *langar* was started by Guru Nanak and carried forward by Guru Angad Dev with responsibility given to his wife, Mata Khivi Ji. She is known to serve delicious and wholesome *langar* to destitute people irrespective of any prejudices against anybody. What is remarkable is that it was a woman in Sikhism who uprooted the conception of caste, class and race which was deep-rooted in the psyche of Indian society. Radha Kamal Mukerjee, an Indian scholar remarks, “The institution of *langar*, or the community kitchen, where prince and peasant, rich or poor, high and low born could mess together without social distinction, fostered a spirit of charity on a large scale and also became a powerful binding force.” (348)

The tradition of *Sangat* was also started by Guru Angad Dev which helped in building a better understanding of the Sikhism among masses. Surjit Singh in his book *History of the Sikh Gurus* mentions the idea behind this concept of *Sangat*. “He wanted the people to meet regularly on religious platform so that there might be greater understanding and fellow feeling among the various sections of the people.” (176)

Guru Angad also emphasised the physical development along with the spiritual development of an individual. He was of the view that a sound mind lies in a sound body. He encouraged the people for various sports like wrestling bouts or *Mal Akharas* where people used to compete with each other without any distinction of class and creed. So, Guru Angad Dev provided people with a ground for universal brotherhood.

Guru Angad Dev can be credited for establishing the doctrine of sports education in Sikhism. Another contribution of Guru Angad to Sikhism is the practice of composing *bani* under the name of Guru Nanak. It led to a sense of unity and continuity of guruship. Guru Angad Dev contributed 63 *shabads* and *saloks* (revealed verses) to Sikh's holy book, *Sri Guru Granth Sahib* which was included by the fifth Sikh guru, Guru Arjan Dev. He composed the *bani* in 10 ragas. He established various Sikh religious institutions (*dharamsalas*) and schools. "He also commissioned 146 well trained missionaries, out of which 94 were men and 52 were women." (Singh, 11) Guru Angad Dev is the first one to write the biography of Guru Nanak Dev. "Bhai Paira Mokha wrote down the hymns and Guru Angad scrutinised the resulting compilation. This not only prepared the way for a Sikh scripture, it marked the beginning of a vernacular Punjabi literature." (Cole, 19)

There is so much to learn from the life of Guru Angad who imbibed in himself all the qualities of Guru Nanak. He practised what he preached. He believed in the dignity of labour and worked hard for his survival. The offerings of the Sikhs were used to meet the expenses of the langar. "He earned his living by twisting coarse grass (*munj*) into strigs used for making a cot." (250) Guru Angad Dev was like his Guru in every sense. Guru Nanak rejected the idea of renunciation and Guru Angad Dev followed him. Both of them were active householders. The ideal of asceticism and renunciation also had impact on the attitude towards women. The women were considered as a seductress or temptation for those who want to attain salvation. But Sikhism is an antithesis to these kinds of ideas. The Sikh Gurus stressed the importance of altruism and service in seeking and obtaining salvation. Dorothy Field writes "The most notable social improvement was the emancipation of women. Many women found salvation through the Guru's teachings." (59) On the contrary, Guru Nanak's son's Sri Chand believed in the idea of renunciation and practised celibacy and asceticism. He considered himself to be the suitable successor to Guru Nanak Dev and was unhappy with the decision of his father. According to Janamsakhi (B-40), Sri Chand asked his father, "you have bestowed (your) royal authority upon an ignorant khatri, what will happen to us?" (238) In order to avoid conflict with Guru Nanak's sons, Guru Angad Dev shifted from Kartarpur to Khadur in Amritsar. Guru Nanak Dev was completely against the idea of renunciation and leaving home because according to him, one cannot achieve liberation by breaking familial ties. In *Current Thoughts on Sikhism*, Alice Basarke states, "the first Guru put woman on a par with man...woman was not a hindrance to man, but a partner in serving God and seeking salvation." (Basarke, 262)

The biographical study of Guru Angad Dev concludes that his teachings are also cures to many problems of the present times. Simple living and high thinking can

make this world a better place and help in the upliftment of humanity. It can also lead to the feeling of universal brotherhood and harmony among people. Like, the concept of langar can be representative of levelling the economic disparities among people. But there is a contradiction between *Bani* and practices among the *Panth* because there is an incongruity between scriptural and practical ideas of equality. The youth is unable to understand the true meaning of being a Sikh. First of all, the need of an hour is to educate youth about the teachings of their Gurus and their rich history which would help in their moral development. Also, the Guru's teachings will help to get rid of the problems of the modern era, if thoroughly realized and followed in one's life. The Sikh community at large has to make distance from the practices prevalent in the system which is antithetical to Guru's teachings; the Sikh community has to go through a reality check and has to awake and portray themselves as a truly strong and potent religious people, living exactly the way Guru wanted us to live our life inculcating in us the values-pattern by freedom, justice, love, and equality.

REFERENCE

1. Bannerjee, I.B, *Evaluation of the Khalsa*, Vol. I, Calcutta, 1947.
2. Basarke Alice, "Where are the Women?" *Current Thoughts on Sikhism*, Kharak Singh ed. Institute of Sikh Studies, 1996.
3. Cole, W. Owen and Sambhi, Piara Singh, *The Sikhs; Their Religious Beliefs and Practices*. Routledge & Kegan Paul, 1984.
4. Field Dorothy, *The Religion of the Sikhs*, Ess Publication, Delhi, 1976.
5. Habib Irfan, J.S. Grewal (eds.), *Sikh History from Persian Sources*, vol. 1, Tulika Books, New Delhi, 2011.
6. Guru Granth Sahib, Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee, 1983.
7. Kaur Upinderjit, *Role and Status of Women in Sikhism*. National Book Organization, 1990.
8. Malik, Monika. "Punjab Needs to Watch out on Literacy Front." *Pioneer* 12 June 2013.
9. Mcleod Hew, *B-40 Janamsakhi* (Eng. Tran.), Guru Nanak Dev University, Amritsar, 1980.
10. Mcleod W.H., *Sikhs and Sikhism*, Oxford University Press, 2014.
11. Muhammad Latif, Saiyid. *History of The Punjab*. Sampson Low & Co., 1896.
12. Mukerjee Radha Kamal, *The Culture and Art of India*. George Allen and Unwin Ltd., London, 1959.
13. Singh, Harbans and Joshi, Lal Mani, *An Introduction to Indian Religions*, Punjabi University, Patiala, 1973.

14. Singh Kharak, Singh Gurtej (eds.), *Episodes from lives of the Gurus-Parchian Sewadas*, Institute of Sikh Studies, Chandigarh, 1995.
15. Singh Taran (ed.), *Sikh Gurus and the Indian Spiritual Thought*, Punjabi University, Patiala, 1992.
16. Singh Wazir, *Humanism of Guru Nanak: A Philosophical Inquiry*, Ess Publications, 1977.
17. Trump Ernest, *Adi Granth*, Munshiram Manoharlal, New Delhi, 2007.
18. Kaur Gurdeep, *Political Ideas of the Sikh Gurus*, Deep and Deep Publications, Delhi, 1990.
19. Singh, Bhai Santokh, *Gurpartap Suraj Granth Vichon Sri Guru Angad Dev Ji da Jivan Birtant*, Dr.Kirpal Singh(ed.), Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee, Amritsar, 2012.
20. Singh, Khushwant. *A History of The Sikhs*. Oxford University Press, 2005.
21. Singh, Trilochan. *Historical Sikhs Shrines in Delhi*, Delhi, 1972.

ETERNAL TRAVELS OF GURU TEG BAHADUR

Dr. Yadwinder Jit Singh Bhatia

Assistant Professor,
Guru Nanak College,
Sukhchainana Sahib, Phagwara

Abstract

Guru Teg Bahadur, the ninth guru in the line of Guru Nanak, was such a great personality whose mission is same with as great masters, is known for his love of solitude and a life dedicated solely to meditation on God's Naam. Guru Teg Bahadur spent many years of his life in spiritual travels to preach the teachings of All Sikh Masters prior to him and spread their wisdoms as far as possible to dispel the ignorance from the life of common people. The Guru Teg Bahadur remained committed to ridding people of fallacy, extremism, parochialism, and other ills prevalent in Indian society at the time. He toured extensively to foster a sense of community among the public, particularly the afflicted, who were inspired with new vigour and spiritual freedom.

Keywords : Guru Teg Bahadur, Eternal Message, Sikh Faith, Brotherhood.

One thing unites all great masters, such as Mahatma Buddha, Mahavir, Guru Nanak, and Sufi Mystic Sarmad, who have manifested in this world over the last 3000 thousand years to share their philosophies with common masses in far-flung areas for the betterment of their spiritual lives, removing darkness, and bestowing wisdom. Guru Teg Bahadur, the ninth guru in the line of Guru Nanak, was such a great personality whose mission is same with as great masters, is known for his love of solitude and a life dedicated solely to meditation on God's Naam. Guru Teg Bahadur spent many years of his life in spiritual travels to preach the teachings of All Sikh Masters prior to him and spread their wisdoms as far as possible to dispel the ignorance from the life of common people.

The Guru Teg Bahadur remained committed to ridding people of fallacy, extremism, parochialism, and other ills prevalent in Indian society at the time. He toured extensively to foster a sense of community among the public, particularly the afflicted, who were inspired with new vigour and spiritual freedom. He travelled across the villages of the Malwa Region in western and central India, as well as far as Bangladesh. The Guru associated himself with the common men and socialised with them, alleviating their economic condition, which was a notable characteristic of these tours.

Guru Teg Bahadur's travels were a continuation of disseminating the doctrines preached by Sikh Masters before him, primarily Guru Nanak Dev Ji. Guru Teg Bahadur

ji decided to assess the Sikh organisation of Masand, which had been formed to encourage societal cohesion but had turned into a disintegrating structure by then. He also established new places of worship and renovated ancient Gurudwaras established by previous Guru Sahibs in order to revitalise Sikh activity. Guru Teg Bahadur ji started his long journey towards different regions of Punjab and Eastern India to strengthen Sikh church, setting up new preaching centres and eradicate the darkness; ignorance from the life of masses of these regions. At the same time Guru Ji challenging orthodox rule of the Mughals and instilling new confidence among different sects of Hindus.

Guru Teg Bahadur's travels has been split into two parts: before becoming Guru of the Sikh Faith and after being elevated to serve on the Throne of Nanak. During these travels, Guru ji was accompanied by Mata Nanaki Ji, his wife Mata Gujari Ji, her brother Kripal Chand Ji, Mata Hari Ji, Suraj Mal's wife, and five devoted disciples, including Dyal Das Ji, the elder brother of Bhai Mani Singh and Sadhu Ram Khosla, and Bhai Sangtia Ji.

Travels of Guru Teg Bahadur Ji:

First tour to the East, 1656-57

Following the footsteps of Guru Nanak and Guru Amar Das, Tegh Bahadur decided to go on a pilgrimage to the sacred places in the East. His mother Mata Nanaki, wife Mata Gujari, her brother Kripal Chand, Mata Hari, Suraj Mal's wife, and five devoted disciples including Dyal Das, elder brother of Bhai Mani Singh and Sadhu Ram Khosla, first went to Kiratpur in June, 1656. From there they visited Kurukshetra where they stayed for a pretty long time. They were at Hardiwar on the Baisakhi day, 29 March, 1657. They lived there for several months. After attending the fair at Garh Mukteshwar in October, 1657, the party returned to the Punjab.

The second tour to the East, 1660-1664

Guru Teg Bahadur on his second journey visited to the holy places. Mata Gujari, his wife, was not a part of the Guru this time. In 1660 A.D., Guru Teg Bahadur travelled to Kurukshetra, Delhi, Mathura, Agra and Prayag with some family members and disciples. They were at Prayag on April 19, 1661 and in Banaras on June 21, 1661. The Bhat Vabi Purbi Dakhni on 21 June, 1661, recorded their visit to Banaras as follows:

"Guru Teg Bahadur Ji beta Guru Hargobindji Mahal Chhatekä Banaras aye, salsatrahsaiatharanAsarh, Sudi Panchmi, gail Nanak ijiayi Mata Guru Teg Bahadur Ji ki, Mata Harijiayiistri Guru Suraj Mal ki, Bhai Kripal Chand ayabetä Lal Chand

Subhikika, BawaDyal Das ayabetä Mai Das Jalhaneka, Gawal Das äyābetäChhote Mal Chhibbarka, Chaupat Rae äyābetäPeraChhibbarkā, Sangat äyābetä Binna Uppalka; Sadhu Ram ayabetäDharmeKhosleka."

From Banaras the party went to Sasaram and then to Gaya. After-wards they came to Patna, and turned homeward. They visited Banaras again and then took the road towards Prayag. It was on the way they heard the news of the death of Guru Har Rae. They prayed for the deceased's soul at Tribaini, the confluence of Ganga, Yamuna and Sarasvati. Whole affair was redorded in Bhat Bahi Purbi Dakhni as:

"Guru Teg Bahadurji beta Guru Hargobind Ji Mahal Chhai, Guru Har Rae ji ki Parchavnikarn Patna se aye; s'alsatrahσαιunnis Shukla pakhMaghmās ki Panchmike divas tirathPrāgraj Sangam te aye pahunche, gail Mata Nanakiji aye mahal Guru Hargobindjike; Mata Hariji aye mahal Guru Suraj Maljike; Diwan Dargaha Mal äyā beta Dwarka Das Chhibbarka; hor Sikh faqir aye."

Visiting several notable places Tegh Bahadur reached Delhi on 21 March, 1664, met the young Guru Har Krishan Ji and offered condolences to Mata Sulakhni on Guru Har Rae's death. Fearing his own detention by Aurangzeb at Delhi, perhaps from a hint from Mirza Raja Jai Singh, Tegh Bahadur immediately slipped away from Delhi and returned to Bakala.

Travels after Confirmation as Guru

Visit to Kiratpur

After the installation ceremony on 11 August, 1664, at Bakala, Guru Teg Bahadur accompanied by Dwarka Das Bhalla, Diwan Dargaha Mal and Jaggu came on 21 August, 1664, to Kiratpur to condole with Bibi Rup Kaur, sister of Guru Har Krishan, and joined in the ceremonial immersion of late Guru's ashes in the river Satluj on 22 August, 1664.

Visit to Amritsar

Having been established on the Guru Gaddi, Tegh Bahadur decided to pay his respect at Hari Mandir. He reached Amritsar on 22 November, 1664. He was accompanied by his mother Nanaki, wife Gujari, her brother Kripal Chand and a few followers. Makhan Shah while returning from home visited the Guru, and joined him in his visit to Amritsar.

As the sixth, seventh and eighth Gurus remained absent from Amritsar, the masands offered their allegiance to Prithi Mal as the sixth guru, to his son, Manohar Das Meharban as the seventh guru, and to Meharban's son Harji as the eighth guru.

They installed a duplicate original copy of the Pothi Sahib in the Hari Mandar. The usual routine of kirtan and recitation was maintained. Hari Mandar and Guru Hargobind's houses and property were in Harji's possession. According to Bhat Vahi and Guru Kian Sakhian Harji with his son Kanwal Nain and some followers called on Guru Teg Bahadur to offer congratulations. But his men closed the doors of the temple and refused to admit Tegh Bahadur and his companions. Guru Teg Bahadur and his party rested under a tree only a few metres to the north of Akal Takht. This place is termed Thara Sahib or the Platform. A Gurudwara marks that site. Makhan Shah was strictly forbidden to take any action against the culprits. A peasant woman, Hariyan, of village Walla, 39 kms to the north of Amritsar, offered her house as a shelter for the Guru and his companions. Tegh Bahadur retired there in the evening to spend the night and put up in the upper storey. In honour of the Guru's visit a fair is held at Walla called Kothe da Mela on the full-moon day of Maghar (November-December). In the absence of Harji's men, Makhan Shah forced open the door of Hari Mandar. Guru Teg Bahadur was admitted to the temple where he worshipped for a while. The BhatVahi Multani Sindhi recorded Guru Teg Bahadur's entry into Hari Mandar on the full-moon day of Mangsar 1721 Bikrami. He then left for Khadur, the place dedicated to Guru Angad and Goindwal, the seat of the third Guru, Amar Das. He returned to Bakala. The Sikhs completely boycotted Sod his of Guru Har Sahae and Kartarpur, and called them minas or contemptible rebels.

Visit to Kiratpur and Bilaspur

The Guru settled at Bakala again, but "he was not allowed to abide in peace, for the old jealousy and enmity of Sodhis had been revived. He visited Kiratpur on May 7, 1665. There he learnt that Raja Dip Chand of Kahlur had died and his shradh ceremony was to take place on 13 May, 1665. Rani do wager Champa invited Guru Teg Bahadur, his relatives and disciples to attend the function. The Guru arrived at Bilaspur accompanied by Mata Nanaki, and several others. The Rani gave a warm welcome to the Guru and his companions, and put up the Guru in her palace. Tegh Bahadur told her that he wished to found a village for his own residence in the Rani's territory. She at once offered him land in the villages of Lodipur, Mianpur and Shahode. The Guru stayed in Rani's palace for three days and then returned to Kiratpur. The Guru chose the site in Makhawal village and paid the registration fee of about Rs. 500. The ownership stone was laid by Gurditta Randhawa son of Baba Budha on 19 June, 1665, and the area was named Chak Nanaki after the Guru's mother. It was situated 13 kms from Kiratpur below the Naina Devi hill.

Tegh Bahadur's imprisonment at Delhi

After some time the Guru undertook a tour of Malwa where sangats had been established by Guru Hargobind. He journeyed from village to village preaching his gospel, and hunting in the jungles.

Aurangzeb was unable to tolerate Guru Teg Bahadur's teachings. In addition, Ram Rae may have provoked him to take action against the Guru. In the beginning of November, 1665, the Guru was hunting at village Dhamthan situated between Narwana and Tohana, 170 kms from Delhi. Alam Khan Rohilla bearing warrants issued by Emperor himself came from Delhi. On 8 November, 1665 he arrested Guru Teg Bahadur along with Mati Das and Sati Das both brothers, Gawal Das, Gurdas, Sangat, Jetha and Dyal Das both brothers, and several other Sikhs.

They were brought to Delhi. The Guru was imprisoned in the house of Prince Ram Singh son of Mirza Raja Jai Singh. The Emperor issued orders of Guru's execution. The prince strongly pleaded with the Emperor for mercy and to rescind his order. He undertook full responsibility for Guru's conduct and secured his liberty on 11 January, 1666. The Guru remained in confinement for two months and three days.

Third tour to the East

The Guru went to Bakala "Here too he was not allowed to abide in peace, for the old jealousy and enmity of the Sodhis had revived." With jealousies of Sodhi, Guru Teg Bahadur made up his mind to go on a pilgrimage to the east, where he had been twice before and where he had established a number of Sikh centres. The reasons were plain. He did not find the atmosphere in the Punjab and Delhi congenial for his work. He wished to follow the example of Guru Nanak by visiting holy places. He was desirous of meeting the Sikhs living outside the Punjab at many places in northern India. He was keen to propagate the new religion and to give consolation to suffering humanity.

Tegh Bahadur left Punjab on November 22, 1665. He was accompanied by his mother, wife, Kripal Chand, Dyal Das, Mati Das, Sari Das Gurditta and a few devoted followers. He had his own tent, horses, carriages, bullocks, camels and necessary goods to meet his requirements in the journey. Nawab Saif-ud-din of Saifabad presented the Guru a horse, a chariot, a test, some camels and a few bullock- driven carts. The Guru usually halted outside a village or town in a garden or on the bank of a river or stream.

Visiting Pehowa and Kurukshetra, and avoiding Delhi on the way, the Guru went to Mathura, Vrindavan, Agra, Etawah and Kanpur. He reached Allahabad about February, 1666. At the last place he stayed for two months.

It was at this sacred place in the holy atmosphere and celestial environment when Guru Teg Bahadur was busy in giving away his spiritual and material wealth that Mata Gujari conceived for the first time in thirty-three years of her married life. Passing through Mirzapur, Banaras and Sasaram, blessing his Sikhs who called on him from various places such as Baharkhal, Bhawanipur, Chitaura, Sadalpur, all situated in Bihar, the Guru reached Gaya. There he was joined by Raja Ram Singh' of Amber. They arrived at Patna in August, 1666.

The Guru accompanies Ram Singh to Dhaka

Shortly after the Guru's departure from Delhi Raja Ram Singh was involved in a serious trouble. On the solemn pledge given by Mirza Raja Jai Singh as a Rajput for their safety and honour, Shivaji and his elder son visited Aurangzeb at Agra on May 12, 1666. He was placed under the custody of Raja Ram Singh. Finding their lives in danger, Shivaji and his son Shambhuji escaped from Agra by a stratagem on August 19, 1666. Sir Jadunath Sarkar writes: "The Emperor suspected that Shivaji had fled with the connivance of Ram Singh. The Rajput prince was punished first by being forbidden the Court and then by being deprived of his rank and pay." Aurangzeb then ordered the Prince to lead an expedition for the conquest of Assam. In reality, he was sent there either to die of Malaria, which was rampant in those parts and of which Aurangzeb's great general Mir Jumla had died on March 31, 1663, or to be killed in fighting or in the event of defeat, he was to be disgraced and punished with the confiscation of his state of Amber (Jaipur).

The base of Ram Singh's operations was to be Dhaka which was capital of Bengal. Shaista Khan, Emperor's maternal uncle was its governor. A Mughal army formerly under Mir Jumla was already there. Ram Singh was required to take charge of this force along with his own troops. To begin with he was to make a preliminary survey of the situation, while the formal order of his appointment accompanied by a khilat was issued later.

Ram Singh did not wish to stay at the court in an atmosphere of disgrace, humiliation and suspicion. He wanted to study the situation, and then call his armed force to join him. The young prince thought of one remedy to secure his safety in the unhealthy climate and hostile jungles, hills, wild elephants, and a determined sorcerous foe. It was to keep Guru Teg Bahadur with him. He issued in pursuit of Teg Bahadur and met him at Gaya. He implored the Guru to keep him company during the operations. He said "it was certain death to command the invading army, and it would be equally fatal for me to disobey the Emperor's order. Hence I have come from distant Rajputana to seek the protection of thy holy feet." The Raja did not like to stay

at Patna, a stronghold of the Mughals in the east, and he wanted to be at his post without any delay. The Guru would not disappoint a true devotee. He could not take his family with him owing to the approaching confinement of his wife. He left the family at Patna without making suitable arrangements for their residence. He exhorted the local Sikhs to help Kripal Chand, Dyal Das and Gurditta in looking after his family, and himself with Mati Das and Sati Das accompanied the Prince. From Munghyr, 160 kms distant, the Guru wrote a letter to the Sikhs of Patna: "We are accompanying Raja Ji and have left our family at Patna. It is time for congregation to serve."

The Sikhs built a house for the Guru's family and called it Hari Mandir. "Nawabs Rahim Bux and Karim Bux, who were great admirers of the Guru, offered a garden and a village to him, and they are to this day attached to the Gurudwara at Patna."

The Guru at Dhaka and in Assam

Ram Singh spent two years in carrying on negotiations for the peaceful submission of Ahoms of Assam, and at the same time in making preparations for the full-fledged war against them. The Mughal troops were already there. His Rajput forces joined him long after his arrival at Dhaka. The Prince was accompanied in this journey only by a suitable contingent as bodyguard. Guru Teg Bahadur also stayed here with the Prince, and visited many places in the neighbourhood to meet Guru's Sikhs. Ram Singh and Guru Teg Bahadur left Dhaka in December, 1668 and reached in Dhubri in Assam, about 300 kms distant in February, 1669. Ram Singh's expeditionary force consisted of 4,000 Rajputs, 18,000 Mughals all horsemen, 30,000 infantry, and 15,000 local archers. The Guru remained busy in meditation and prayers, giving his blessings to the Rajputs and other visitors. His fame spread far and wide.

A prince of some state in Assam, named Raja Ram, heard about the Guru. He had no son, and earnestly desired to have a successor. He came with his two wives to pay homage to the Guru and requested for the boon of a son. The Guru blessed him.

Aurangzeb's fanaticism against Hindus and Sikhs

Guru Teg Bahadur stayed with Raja Ram Singh in Assam for about two years and a half. Meanwhile reports of Aurangzeb's fanaticism and his determination to convert the Hindu population to Islam, and to make Hindu India a purely Muslim state began to pour in Ram Singh's camp.

In the beginning of his reign Aurangzeb ordered, "The local officers in every town and village of Orissa from Katak to Medaipur to pull down all temples including even clay butts, built during the last 10 or 12 years, and to allow no old temple to be

repaired." In 1661-62 a big temple was demolished at Mathura and a Jama Masjid was erected in its place in the heart of Hindu population. From April, 1665, Hindus were charged double the customs duties paid by Muslims on all articles brought for sale. In May, 1667, Muslims were exempted from payment of customs duties altogether, while Hindus had to pay at the old rate of five percent. In 1668 Hindus fairs and festivals were stopped. According to Irfan Habib peasants in many cases were compelled to part with their women and children for good to meet the revenue demands.

As regards the Sikhs, the contemporary historian Khafi Khan writes: "There is a sect of infidels called Guru, more commonly known as Sikhs. Their chief, who dresses as a fakir, has a fixed residence near Lahore. From old times he has built temples in all the towns and populous places, and has appointed one of his followers to preside in each temple as his deputy. When anyone of the sect brought presents or offerings for the Guru to the temple, the deputy had to collect them, and after deducting sufficient for his own food and expenses, his duty was to send the balance faithfully to the Guru. This sect consists principally of Jats and Khattris of the Punjab and of other tribes of infidels. When Aurangzeb got knowledge of those matters, he ordered these deputy Gurus to be removed and the temples to be pulled down."

The Guru returns to Punjab

When Guru Teg Bahadur heard of these things, he decided to return to Punjab. The Raja asked the Guru to meet his family members at Delhi and to tell them that he was hale and hearty. He took leave of Ram Singh early in 1670 and speedily came to Patna by a shorter route where he stayed for a while. He showed his determination to proceed to Punjab without any delay. His Sikhs and supporter suggested that the Guru should leave his family at Patna for the present and recall them if he found the situation favourable in Punjab. The Guru agreed: Having travelled for a few days, he changed his mind. He did not like to leave the family 1250 kms away from Kiratpur. He stopped and sent his trusted men to escort the family. In a fortnight they joined Tegh Bahadur at the place of his halting. Stopping on the way at prominent places the Guru arrived at Agra in June, 1670. He was arrested under Emperor's orders, and was brought to Delhi on June 20, 1670. The Guru was accompanied by Diwan Dargaha Mal and Nawab Saif Khan. His family members along with Kripal Chand, Mati Das and Sati Das were separated from Guru Teg Bahadur. The Guru was kept for a day or so at Dharamsala of Bhai Kalyana. Ram Singh's mother and wife came to the Dharamsala to enquire about the Raja's state of affair. The Guru remained under imperial surveillance for two months and thirteen days. After his liberation the whole party reached Lakhmaur 15 kms from Ambala city and 30 km to the east of Patiala, on 13 September, 1670. They put up with Mehar Chand Subhikhi elder brother of Mata Gujari. On the Dasahra day

Mehar Chand performed the Sirvarna ceremony of Gobind Das who wore samurdi rang ki pag (green-coloured turban), and distributed sweet pudding. The Guru left his family there under the protection of Bhikhan Shah, an influential chief of Ghunm, situated nearby and Nawab Saif Khan of Saifabad, a town 6 kms east of Patiala now called Bahadur Garh. He went to Nanaki Chak to erect a house for his residence. A Gurudwara known as Lakhnaur Sahib commemorates Guru's stay there. A fair is held there on Dasahra day.

Sayyid Bhikhan Shah of Ghuram came to see 4-year-old Gobind Das. He placed two pots of sweets before the child as his offerings. The young diviner put both of his hands on both the pots simultaneously. The Pir was delighted. He told his companions that in his own mind one pot signified Hinduism and the other Islam. He wanted to see which religion was liked by the child. Gobind Das showed that he loved both the religions, he observed. The Guru had been supplied by Raja Ram Singh and his Rajputs with a sum of seven lakhs of rupees, on the occasion of his departure from Assam, mostly in the form of Darshani Hundis (bearer cheques or drafts) issued by Jagat Seths on the bankers of important towns and cities. Their credit existed not only in India but also all over Asia, especially in central and western Asia closely connected by trade with India. With this money the Guru first built his own house named Bhaura Sahib and called his family from Lakhnaur after seven months on Baisakhi day in 1671.

The Guru felt extremely happy at having a place of his own to reside like the previous Gurus. Nanak lived at Kartarpur on the Ravi, Angad at Khadur on the Beas, Amar Das at Goindwal also on river Beas, Ram Das and Arjan at Amritsar, Hargobind, Har Rai and Har Krishan at Kiratpur. The sight of Dhaura Dhar covered with snow, the hill of Naina Devi in front and the river Sutlej flowing nearby fascinated him. The joy of having a loving mother, captivating wife, a gifted son and a lovely place to live inspired him. He took strolls on the open high ground now marked by a cluster of buildings lying behind the Gurudwara Keshgarh. He named that area Anandpur or the abode of bliss. Sir George Campbell who served as a deputy commissioner on the Sutlej in 1844 calls this place "Anandpore-Mekhowal.

Second Malwa Tour

Guru Hargobind and Guru Har Rae had converted a large number of Jats in Malwa to Sikhism. The Sikhs of the Jalandhar Doaba were under the influence of Dhir Mal who lived at Kartarpur. The Majha Sikhs were dominated by Harji, grandson of Prithi Mal, who had taken possession of Hari Mandir, the holy tank and other buildings. Hence Tegh Bahadur decided to concentrate on Malwa Sikhs.

The Guru knew that Shaikh Ahmad of Sarhind had played a leading role in the execution of Guru Arjan. Teg Bahadur made up his mind to cultivate personal relations with influential Muslim chiefs and Sufi saints of the region.

In November, 1673, the situation on north-west frontier was critical. The danger to the empire was very great; the rising was a national one, affecting the whole Pathan land from Qandahar to Attock" The situation in the Punjab was alarming. The people were deeply perturbed. In this exigency Guru Teg Bahadur visited important centres of Sikh sangats in Malwa. It seems he spent about two months from December, 1673 to January, 1674. He stayed with his family and some disciples with his friend Saif Khan, Nawab of Saifabad now called Bahadur Garh, situated near Patiala. He held discussions with Sayyid Bhikan Shah of Ghuram, Hafizullah Khan of GarhiNazir near Samana, and Ghulam Muhammad Bakhsh of Samana, and the Shaikhs of Hasanpur.

Third tour of Malwa

In February, 1674, another great disaster befell the Mughal army. The Mughal general Shujaat Khan lost his life. His army was besieged by the Afghans. At this juncture Raja Jaswant Singh's 500 Rathors jumped upon the enemy, broke their cordon, and saved the remnant of the Mughal army. Aurangzeb himself took up the command in June, 1674. The fighting on the frontier, the emperor's presence and the overzealous activities of the Mughal officers to win name and fame in the eyes of Aurangzeb, all this spread a wave of gloom and doom among the Hindus of the Punjab and Kashmir. The Guru decided to meet all his Sikh sangats one by one in the Cis-Satluj region. He left Anandpur after the Diwali festival in November, 1674, and travelled from village to village. The main theme of his sermons was:-

Bhai Kahumkodet nah Nahin bhai mânatän

(Do not frighten anybody nor fear yourself.)

Gun Gobind gayo nahin Janama karath kin

Kaho Nanak Har bhaj mana Jeh bidh jalkou min

(You did not sing the praises of God, and wasted your life in vain;

Nanak says, remember God, as a fish remember water).

As the Guru was meeting many of his disciples after eight or nine years, a number of men from every village followed him during his tours to listen to his sermons and to get his benediction. The Rabi crop had already been sown, and there was not much work to do in the fields. The Guru visited numerous places. To serve the congregations the village people voluntarily collected foodstuff, milk and clarified butter for the Guru's langar. The area was backward. In the Bhatinda-Hissar region rain was scarce. It was almost a desert in the absence of any irrigation facilities. The poor

and ignorant but hardy and tough people cowed down by Muslim officials, particularly at this time when the Emperor was present in the Punjab.

The Guru tried to ameliorate the condition of the inhabitants with the money he had brought from Assam. He dug wells at places where there was scarcity of drinking water. Tanks were constructed to store main water which was not to be allowed to go waste. He purchased cows and gave them free to poverty-stricken families. He got trees planted at suitable places. He spent nearly six months in this tour and returned in the middle of April when the peasantry got busy in harvesting.

Guru Teg Bahadur's two trips to Malwa alarmed Mughal officials. While Aurangzeb was in Punjab, Mughal officials impressed the emperor with their loyalty and devotion to duty, accusing the Guru of instigating a revolt, exacting money from the people forcibly, and having a large following. It was enough for Aurangzeb to punish Guru for brainwashing people against government control.

Conclusion

In a unique example of spiritual wanderlust, Guru Teg Bahadur spent many years on the road, spreading his message of love, empathy and equality of man. At a time when there were no quick or sophisticated means of travel, he undertook long journeys. Guru Teg Bahadur's visits till the Far East reorganized the community living in far-flung areas. The shrines that had been built in the memory of visit of Guru Nanak Dev ji were renovated and the Sikh religion spread further. The Hindus who could not gather strength to rise against the tyrannical rule of the Mughals were reinvigorated. To summarise, Guru Teg Bahadur Sahib Ji made three significant journeys afterwards Guru Nanak Dev Ji in His life. His third trip to the Malwa region was significant, as it played an important role in Sikh history. Guru Sahib made significant improvements in the area by building new wells and ponds. Guru Sahib worked tirelessly to develop this place. Guru Sahib focused mostly on water resources. He was in charge of the 'Kar Sewa' of excavating ponds. This region's people were superstitious. Guru Sahib stayed in a tent outside the villages to dispel their superstitions. He used Gurbani to teach and unify them with the Ultimate Reality. It may be boldly asserted that the Sikh Gurus inspired the masses to fight for their rights and strengthened this with their unmatched martyrdom in world history.

REFERENCES

1. Khazan Singh, History and Philosophy of the Sikh Religion.
2. Fauja Singh, Guru Teg Bahadur.

3. Gokul Chand Narang, Transformation of Sikhism, Lahore: New BookDepot, 1912.
4. Jagjit Singh, Temple of Spirituality.
5. Gian Singh, Twarikh Guru Khalsa.
6. Kartar Singh Kalaswalis, Sri Guru Dashmesh Prakash.
7. Sir Jadunath Sarkar, A Short History of Aurangzeb.
8. Irfan Habib, TheAgrarian System of Mughal India.
9. Sri Ram Sharma, The Religious Policy of the Mughals, Emperor.
10. Kirpal Singh, Patna Collection of Hukam Namas.
11. M.Gregor, History of the Sikhs.
12. Dr. Hari Ram Gupta, History ofthe Sikhs Vol I.
13. Giani Gian Singh, Twarikh Guru Khalsa, Vol 1, Patiala: Bhasha Vibhag Punjab, 1999.
14. Harbans Singh, The Encyclopaedia of Sikhism, Vol. IV, Patiala: Punjabi University, 1998.
15. https://www.sikhiwiki.org/index.php/Journey_of_Guru_Tegh_Bahadur
16. Joginder Singh Jogi, 'Bangladesh wih Itihasik Gurdware', 'Guru Nanak's Visit to Dacca', Journal of Sikh Studies, 1977.
17. McAuliffe, The Sikh Religion, Oxford: University Press, 1909.
18. Pritam Singh Gill, Guru Teg Bahadur, Jullundur: New AcademicPublishing Company, 1975.
19. Pyara Singh Padam and GianiGarja Singh, Guru KiyaSakhian, Patiala: Kalam Mandir Loyar Mall, 1986.
20. Surinder Singh Johar, Guru Teg Bahadur: A Biography, New Delhi: Abhinav Publications, 1975.
21. Trilochan Singh, Guru Teg Bahadur, Prophet and Martyr (ABiography), Delhi: Delhi Sikh Gurdwara Management Committee, 1965.
22. Tara Chand, Influence of Islam on Indian Culture.

SRI GURU GRANTH SAHIB JI

Harbhajan Singh Sapra

Sri Anandpur Sahib

Abstract

Sri Guru Granth Sahib is Compilation of the central holy scriptures of Sikhism, regarded by the Sikhs as the final, sovereign and eternal Guru, following the 10 Human Gurus. Its first edition, the Adi Granth was compiled by Guru Arjan Dev Ji (1564 AD – 1604 AD). The Adi Granth composed and edited by Guru Arjan Dev Ji was compiled by Him by including hymns of four predecessors (Guru Nanak, Guru Angad, Guru Amar Das and Guru Ram Das) and His own hymns. Guru Ji also included the hymns of 13 saint poets of his Bhakti movement, two muslim saints, and 11 Bhats (bards who sing praise of the Guru) and four Gursikhs. The saint-poets belong to diverse religious, social, and cultural traditions of India. They represent the regional and linguistic diversity of the Indian subcontinent.

Keywords : Sri Guru Granth Sahib, Compilation, Bhakti Movement, Sikhism, Religious Diversity.

Sri Guru Granth Sahib is Compilation of The central holy scriptures of Sikhism, regarded by the Sikhs as the final, sovereign and eternal Guru, following the 10 Human Gurus. Its first edition, the Adi Granth was compiled by Guru Arjan Dev Ji (1564 AD – 1604 AD). Its compilation was completed on 29th Aug, 1604 AD and was installed in Golden Temple Amritsar, on First September 1604 AD with Baba Buddha Ji as the first Head Granthi (authorized person nee-Granthi, to open and read from the Granth Sahib).

Guru Arjan Dev Ji sent his associates across Indian sub continent to collect hymns of the Sikh Gurus and other religious luminaries, preaching same views and philosophy. Baba Mohan Ji, son of Guru Amar Das Ji had a large collection of Hymns of first three gurus of Sikh Religion. Mohan refused to part with them to the emissaries, commissioned by the fifth Guru. Guru Arjan Dev Ji Himself visited the residence of Mohan Ji at Goindwal and humbly requested him, by singing hymns in his praise, to provide him with the collection of religious writings of the Gurus. This incident is recorded in Adi Granth on Ang (Page) 248 :-

“mohan tere oochey mandar mahal apaara
mohan tere sohan duaar jeeu sant Dharam sal-aa”¹

O Mohan, your temple is so lofty, and your mansion is unsurpassed.

O Mohan, your gates are beautiful. They are the worship-houses of the saints.”

Guru Arjan Dev Ji was assisted by Bhai Gurdas Ji as His scribe at Ramsar, which now has a Gurdwara and a Sarovar (Religious pond) built in Amritsar, as a memorial, Gurmukhi Script which was standardised by 2nd Sikh Guru, Guru Angad Dev Ji and is an official script of State of Punjab.

The Adi Granth composed and edited by Guru Arjan Dev Ji was compiled by Him by including hymns of four predecessors (Guru Nanak, Guru Angad, Guru Amar Das and Guru Ram Das) and His own hymns. Guru Ji also included the hymns of 13 saint poets of his Bhakti movement, two muslim saints, and 11 Bhats (bards who sing praise of the Guru) and four Gursikhs. The saint-poets belong to diverse religious, social, and cultural traditions of India. They represent the regional and linguistic diversity of the Indian subcontinent.

Guru Granth Sahib can be divided is to two different sections: -

1. The introductory section consistind of Mull Mantra, Japu Ji and Sohila composed by Guru Nanak Dev Ji.
2. The arrangement of compositions of Sikh Guru followed by that of saints who praise only God, occurring according to chronology of Rages (Melodic mode of a song) settings.

On the occasion of installation of Adi Granth in Golden Temple, Guru Arjan Dev Ji told the Sikhs, that the Adi Granth was the embodiment of the Guru, and should be treated in the same fashion as they respect Him. When The Adi Granth was first completed, Guru Ji placed it upon His own bed and Himself slept on the floor, with utmost respect in His residence.

At dawn the entire Sangat (Congregation) preceded towards Golden Temple, with Guru Granth Sahib rested on the head of Baba Budha Ji, Guru Arjan Dev Ji walk behind, swinging the whisk over it, All participants joined in singing the hymns, along with musicians. The Guru Granth Sahib was installed ceremoniously in the centre of the inner sanctuary. Baba Budha Ji opened it with reverence, to obtain from it the divine Hukam Nama i.e. Order (Mukhwak) as Guru Arjan Dev Ji stood in attendance and stated:-

“He himself jatha succoured his saints in their work. He himself hath come to see their task fulfilled. Blessed is the earth, blessed is the tank. Blessed is the with Amrit (Nectar) filled. Amrit over flowed the tank. He hath, had the task completed; Eternal is the Perfect Being. His in treasures and all the charisms, no lack do I suffer now. Enjoying His largesse, bliss jace I attained, ever expanding is the lord’s bounty.”

Guru Ji instructed that Granth Sahib Ji, during day time should remain in Harmandir and by night, after recitation of Sohila, It should be taken to a rest room, He had built for Himself. Late in the evening, Baba Buddha Ji recited Sohila and made the concluding Ardas (prayer). Granth Sahib was closed and wrapped in silks. Baba Budha Ji held it on his head and then Marched towards the chamber, indicated by Guru Arjan Dev Ji. The Guru himself lead the Sangat, singing hymns, till the Granth Sahib was placed in the resting place. Guru Arjan Dev Ji instructed, that a Sewadar should always be in attendance for the Adi Granth, swinging whisk all the time. The sacred volume consists of 974 leaves, or 1948 pages, 12” X 8” size and 6000 hymns recorded, with several blank pages at the end of a raga. Guru Ji put his seal authenticating the Adi Granth, written by Bhai Gurdas Ji which is currently known as, Kartarpur Pothi. The original volume is presently in Kartarpur (Near Jalandhar) and is displayed every year, on the day of Vaisakhi, by the descendent of Dhir Mal – Grandson of Guru Hargobind Ji.

As scriptures, Guru Granth Sahib is unique in many aspects. Firstly it is not a collection of ‘Ethical commandments or Theological ‘statements but an anthology of poetic compositions, reflecting the mystic–ethical meditations of the inspired souls.

GURU SHIP

Guru Gobind Singh Ji, the Tenth Sikh Guru, added hymns of Ninth Guru Tegh Bahadur Ji to the Adi Granth in Dam Dama Sahib ‘Sabo Ki Talwandi ‘in year 1705 AD. Bhai Mani Singh and Baba Deep Singh, performed the duty of the scribes, hand writing the holy scriptures in Gurmukhi .

Fearing His imminent demise, Guru Gobind Singh Ji, conferred the title of ‘Guru of the Sikhs’ to the Di Granth and elevated it as the everlasting Guru and named it as ‘Sri Guru Granth Sahib Ji’ / “Guru Manyo Granth “with an edict at Nanded Sahib on 6th Oct,1708 AD. The event has been recorded in the Bhatt Bani, by an eye witness, Narbud Singh who was bard at the Rajput ruler’s court, which was associated with the Sikh Gurus.

Guru Gobind Singh Ji, conferred Guru ship on the Granth sahib as a living Guru of the Khalsa, and declared that the temporal functions of the Guru would be performed by Panj Piareae –‘Five Beloved’ and the spiritual guidance would be given in future by Guru Granth Sahib Ji. Guru Gobind Singh Ji did not appoint any human successor in the line of human Guru ship, as had been the previous traditions. Guru Granth Sahib Ji is central to all Sikh worships and incorporates the Living Spirit of the Human Gurus.

The Khalsa Panth was given the temporal authority and Guru Granth Sahib Ji, the spiritual authority. There is no longer any place in the Sikh faith for a new living Guru. It is for this reason that any attack on a Gurdwara, is considered by the Sikhs, as an attack on their Guru, and a Sikh will not hesitate to lay down his life, in defense of his Gurdwaras. Sri Guru Granth Ji is a Scriptures that was written by the Guru (An Enlightened Being) during his life time, starting in 1400 century. Sri Guru sahib Ji is only 400 years old, thus becoming the latest Religious Scriptures. There is no question of its authenticity. Sri Guru Granth Sahib Ji is non-denominational. Actually it is unifying Scripture belonging to all.

Contributors of Sri Guru Granth Sahib Ji and Compilation

By 6 Sikh Gurus:-

1. Guru Nanak Dev Ji 974 hymns including Sloks and Pauris
2. Guru Angad Dev Ji 62 hymns – Sloks
3. Guru Amar Dass Ji 907 hymns including Sloks and Pauris
4. Guru Ram Dass Ji 679 hymns including Sloks and Pauris
5. Guru Arjan Dev Ji 2218 hymns including Sloks and Pauris
6. Guru Teg Bahadur Ji 116 hymns - 59 hymns and 56 Sloks

By 13 Bhagats:-

1. Bhagat Jayadeva ji 2 hymns
2. Bhagat Ramanand Ji 1 hymns
3. Bhagat Namdev Ji 60 hymns
4. Bhagat Trilochan Ji 5 hymns
5. Bhagat Parmanand Ji 1 hymns
6. Bhagat Pipa Ji 1 hymns
7. Bhagat Sain Ji 1 hymns
8. Bhagat Surdas Ji 1 hymns
9. Bhagat Ravidas Ji 41 hymns
10. Bhagat Bhikhan Ji 2 hymns
11. Bhagat Beni Ji 3 hymns
12. Bhagat Sadhana Ji 1 hymns
13. Bhagat Dhanna Ji 4 hymns

By 2 Muslim Saints:-

1. Farid Ji 134 hymns
2. Kabir Ji 541 hymns

By 11 Bhatt:-

1. Bhatt Kalas –har Ji 50 hymns and 4 swayyas
2. Bhatt Balh Ji 1 swayya
3. Bhatt Bhalh Ji 5 swayyas
4. Bhatt Bhika: 2 swayyas
5. Bhatt Gayand: 13 swayyas
6. Bhatt Harbans: 2 swayyas
7. Bhatt Jalap: 5 swayyas
8. Bhatt Kirat : 8 swayyas
9. Bhatt Mathura : 14 swayyas
10. Bhatt Nalh : 16 swayyas
11. Bhatt Salh : 3 swayyas

By 4 Gursikhs:-

1. Bhai Sundar Ji 10 hymns
2. Bhai Mardana Ji 12 hymns (3 Sloks)
3. Bhai Satta Ji 4 hymns (1 war)
4. Bhai Balwand Ji 8 hymns (1 war)

Within 1430 Angs/pages, ‘ most of the shabad (hymns) of the Sri Guru Granth Sahib Ji are arranged in thirty one Ragas, the traditional musical measures and scales, except the first hymns ‘Jap Ji, Swayyas and Slok.’ measures the Ragas, they are arranged by order of the Sikh Gurus, with the Shabad of Hindu and Muslim saints. The Shabads are written in various meters and rhythms, and are organized accordingly. For instance, Ashtpadi-eight steps or Panch Padi- five steps within each Raag, the compositions are arranged in the following order: Shabad’s, followed by Ashtpadis, followed by Chants, followed by the compositions of the Bhagats.

The Sri Guru Granth Sahib is written in Gurmukhi script, but the Shabad are written in many different languages including Punjabi, Sanskrit, also Persian, Lahnda (western Punjabi), Braj Bhasha, Sindhi, Gujrati and Marathi with the generic title of Sant Bhasha.

Guru Arjan Dev Ji imbibed the spirit of renaissance, heralded by the Bhakti and Sufi movement, during the middle ages in India. In fact, the emergence of these two movements, symbolized a moment of great cultural awakening and resurgence of humanitarian spirit. The Sikhs do not regard the Holy Scriptures as ‘holy book ‘but as their perpetual and current ‘Guru’ guide or master. Sikhs observe total sanctity of the text in Guru Granth Sahib Ji. No one can change or alter any of the writings by the Sikh Gurus, written in Sri Guru Granth Sahib Ji. The total sanctity was observed by the

Gurus themselves. Guru Har Rai Ji disowned his own son Ram Rai because he altered the wording of one of the Guru Nanak's hymns, to please the Mughal Emperor.

The hymns and teachings contained in the Holy Scriptures are called Gurbani (Word of the Guru) and sometimes Dhur Ki Bani (Word of God). The revealed divine word is the Guru. Because Scriptures have inherited this authority from Sikh Gurus, it is called Guru Granth (Guru Book). Translation of Sri Guru Granth Sahib Ji are available, though there's firm belief, that the accurate essence of Gurbani cannot be comprehended in any language, other than Gurmukhi. Translations only give entry-level understanding. A Sikh is encouraged to learn Gurmukhi to fully experience, understand and appreciate the message of Sri Guru Granth Sahib Ji.

Vision of Sri Guru Granth Sahib Ji

Sri Guru Granth Sahib Ji is the best example to represent as the first interfaith scriptures in the world. The Philosophy presented in the Holy Scriptures of the Sikhs is scientific and logical. This can be easily accepted by the entire humanity of the scientific world of 21st century and beyond. These scriptures also pave the way towards understanding of various other religions and establishments of One Universal Order.

Mankind's religious future may be obscure; yet one thing can be foreseen; the living higher religions are going to influence each other more than ever before. In these days of increasing communication between all parts of the world and all branches of the human race, the Sikh Scriptures, Sri Guru Granth Sahib Ji will have something of special value to say to the rest of the world.

Recently Sri Guru Granth Sahib Ji has been declared as the Juristic Person by the Supreme Court of India with a special reference to that, It is not to be considered as an Idol.

Sri Guru Granth Sahib Ji is wisdom of ocean, deeper you dive down, more you imbibe the priceless thoughts. Some gems are displayed here:-

Sri Guru Granth Sahib Ji opens with Mool Mantra² i.e. Basic Doctrine:-

“There is but only supreme Being
The Eternal Reality (True Name)
The Creator
Without Fear
Devoid of Enmity
Of Timeless form
Beyond Birth, Self-existent
Known By the Grace of The Guru”

Sikhs recite Mool Mantra most of the time and believe in one God:-

ek pita ekas ke hum barak, tu meraa gur haee³

There is one father; we are all His children. You are my guide.

awal allah noor upaaya kudrat kay sab bandai

aik noor say aab jug upjaya Kaun man dae⁴

Message of equality off all being equal, is highlighted by the fact that, From One Light, the entire universe welled up. So who is good or who is bad? A Shabad by Kabir Ji.

brahm giaanee sadaa nirdokh

jaise soor sarah kau sokh

brahm giaanee kai drisati samaan

jaise raj rank kau laagai tul pavan⁵

The God's conscious Being is always unstained,

Like the sun, which gives the comfort and warmth to all.

The God's Conscious Being , looks upon all alike,

Like the wind, which blows equally upon the kings and the poor beggar”

Discrimination of all types is strictly forbidden. Guru encourages their Followers to promote equality by sharing earnings with those who need it. Sikhism also teaches that equal respect should be given to women.

Guru Nanak Dev Ji said “Sikh philosophy dose not teach you to raise your hand on women. It teaches you to respect them.”

dharan gagan neh dekhau doye

naaree purakhsabai loi⁶

In the earth and in the sky, I do not see any second. Among all the women and men, His Light is shining.

Sikhism believes in one god, which is sole reality in the cosmos. God Alone is worthy of worship and Mukti or liberation can come through devotion of god. One of the tents of Sikh Religion is the belief that the world is only ‘vision’ or illusion (Maya)

and that God is the only sole ‘Continuing Reality’. The selfishness, egoism and hate are meaningless.

prabh dayal beant pooran aik
Sabh kich aapay aap doojaa kaha keho
aap karhau prabh Daan aapai aap leho
aavan jaanaa hukam sabh nehachal tudh theho⁷

God is merciful and infinite. The one and Only, is all-pervading. He Himself is all-in one. Who else can we speak of? God Himself Grants His gifts and He Himself receives them. Coming and going are all by the Hukam of Your Will. Your place is steady and unchanging.”

Impurity of mind leads to many vices, such as Anger, Lust, Attachment, Ego and Greed. Sikhs believe in the importance of truthful Living, which can only be created by purity of mind and not through religious rituals.

aval sifat doojee saabooree
teejai halemee chauthay khairree
panjvai panjay ikat mukamai
ehai panje vakhat tere aparpra⁸

First, is the lord’s praise; second, contentment; Third humility, and fourth given to charities. Fifth is to hold one’s desires in restraint. These are the five most sublime daily prayers.

goun samooh phall sagal manorth
pooran hoee aas hamaree
aukhad mantar tantar par dukh har
sarab rog khandan gunkaree⁹

All virtues are obtained, all fruits and rewards and desires of the mind; My hopes have been totally fulfilled. The medicine, the mantra, the magic charm. Will cure all illness and totally take away all pain.

Devotees of Sri Guru Granth Sahib Ji believe that they must control the animal instincts of Pride, Ego, Lust, Addiction, Anger, Temper, Greed, Urdes, also Attachments and Dependence. All these anomalies can be controlled and seen elimination.

nivann so akhar khavanngunn
jihbaa maneeaa mant
ay tarai bhaeyayvass kar
taan vass aavee kant¹⁰

Humility is the wird, forgiveness is the virtue and sweet speech is the magic mantra. Wear these robes, o sister, And you will captivate your husband Lord.

All Sikhs believe that they should lice and accept the command of God Without doubt and with non emotional stress; thus they live in contentment

kunt chaar dah disbhramay
karam kirat kee rekh
soukh dokh mukat
jan nanak likhio lekh¹¹

He wanders around in the four quarters and in ten directions, According to the dictates of his karma Pleasure and pain, liberation and reincarnation, O Nanak, come according to one's pre-ordained destiny.”

The word of Guru is the gospel, and is available in the form of hymns in Sri Guru Granth Sahib Ji and mediation of the naam is the divine mantra.

baani guru guru hai baani
vich baani amrit saarae
gurbani kahai sewak jan manay
partakh guru nistare¹²

The Word, the Bani (Hymn-Shabad) is Guru, and Guru is the Bani Within the Bani (Hymn-Shabad), the ambrosial nectar is obtained. If the humble servant believes, and acts accordingly to the Words of Guru Then the Guru in Person, saves him.

The Shabad Dhur Ki Bani is from Guru Hymns ‘Anand Sahib’ written by 3rd Sikh Guru, Guru Amar Das Ji, which tell us about the Creator and His benevolence.

dhur ki bani aayee
tin saglee chint mitaiyee
parmeshar ditta banna
dukh rog ka dera bhanna

anad kareh nar nari

har har prabh kirpa dhari¹³

The Hymns of His words emanated from the Primal lord. It eradicates all anxiety. The transcendent Lord has given me His support. The house of pain and diseases been demolished. The men and woman celebrate. The Lord God has extended his mercy.

International Personalities View about Guru Granth Sahib Ji

From the ‘Sacred Writings of the Sikhs, - A Unesco publication: -

The religion and its scriptures, The Adi Granth, will have something special of value to say to the rest of the world. The Adi Granth is remarkable for several reason. Of all known religious scriptures, who see that, Sikhism unlike most other religions, is a philosophy, which has validity for all cultures; but non Sikh writers also endorse this view.”

Arnold Toynbee, British historian writes: -

“Guru Granth Sahib is a perfect spiritual guide, shining a new light on the way which leads to the highest good of mankind. The path of Naam (Meditation on the Divine Name) shown by Guru Granth Sahib leads the Seeker to attain all the sublime qualities obtainable on the path of Karma (action) and path of Gyaan (knowledge); yet in the scripture, the Supreme Being has been portrayed only in the form of Shabad (Divine Word) and Naam (Divine).”

Dr.B.R. Ambedkar, Architect of Indian Constitution Writes:-

“Sikh Religion is a Philosophical base for all those who desire to live in peace. Guru Granth Sahib Ji propagates the message of Brotherhood without distinction for color, creed and a castles society. Guru Granth Sahib Ji a philosophical guide for me and is valueless.”

Pear S Buck, Nobel Prize winner, American Author, writes:-

“Sri Guru Granth Sahib Ji (Sikh Scriptures) is source book of any human being, his aspiration, and his closeness to god almighty. Guru Granth Sahib evolves the concept of one god and is relevant to the needs of humanity. The message is clear, simple and modern.”

John Clark Archer- American Clergyman and Educator Writes:-

“The Shri Guru Granth sahib Ji should be taught to all children, not only in the country (India) but also across the world.”

Dr. Rajendera Parshad Past President and Bharat Ratna awardee said:

“Guru Granth Sahib is really the vast collection of their Sikh gurus Universal and rational outlook, they’re catholicity (broad mindedness) and earnest spiritual truth, with full intensity. An accumulation in which Mystical creative work of saints and mystics from various religious, social and economical backgrounds are included. Guru Granth Sahib stresses living an active and practical life rather than running away from the world”

Quote from Sri Guru Granth Sahib Ji, by Guru Arjan dev Ji:-

thaal wich tin vastu payio
satt santokh vicharo
amrit nam thakur ka paiao
jis ka sabas adharo
je ko khavay
je ko bhunchay
tis ka hoye udharo

Upon this plate (Sri Guru Granth Sahib Ji), three things have been placed Truth, contentment and Contemplation. The ambrosial Nectar of the naam of our lord and master has been placed. It is in the support of all one who eats it – one who meditates on the naam And enjoys it (fully devoted with happiness). He shall be saved (will attain the union with Lord) (SGGS P 1429)

Edict of Guru Gobind Singh Ji, to His followers, before His demise:-

aagya bhaie akal ki
Tabhi cha-ayo panth
Sab sikhian ko hukam hai
Guru Manio Granth
Guru Granth Ji Manio
Pargat Guran ki deh
Jo prabh ko milbo chahai

Khoj shabad main leh

Under the order of immortal being, Panth was created. All the Sikhs are ordered to accept the Granth as their Guru. Consider the Guru Granth as Embodiment of the Guru. Those who want to meet him find him in hymns.

REFERENCES

1. Guru Granth Sahib, Page 248
2. Ibid, Page
3. Ibid, Page 611
4. Ibid, Page 1349
5. Ibid, Page 272
6. Ibid, Page 223
7. Ibid, Page 710
8. Ibid, Page 1083
9. Ibid, Page 1387
10. Ibid, Page 1384
11. Ibid, Page 253
12. Ibid, Page 982
13. Ibid, Page 627

CULTURE OF PUNJAB

Dr. Rashmi Chaturvedi
Assistant Professor,
Shri Ramswaroop memorial University,
Barabanki, U.P.

Abstract

Punjab is one major of the most prosperous states in northwest region of India. It is divided into three major regions- Malwa, Majha and Doaba. Agriculture is the mainstay of Punjab's economy and the other major industries like as manufacturing of instruments related to science, machine tools, electrical goods, textiles, sewing machines etc. Punjab contributes nearly two thirds to the total production of food grains, a third of milk production and the leading producer of wheat in the country. The initiative of green revolution has been keenly taken forward by the people of Punjab. Punjab have the best infrastructure. This includes rail services, air services, road services and river transport links that are extensive throughout the region. Punjab has the lowest poverty rate and gets the best state performance award, based on statistical data compiled by the Indian Government. Punjab is a vast expanse of natural beauty. This research paper explains beauty and richness of the Punjabi culture with the description of the Language, Religion, Food, Music, Dance, Festivals, Sports, and Marriage etc.

Keywords : Punjab, Culture and Religion.

Introduction:

The word "Punjab" appears for the first time in writings from the fourteenth century by Ibn Batuta, who had visited the region. In the latter half of the 16th century, the expression gained in popularity. It was mentioned in the book Tarikh-e-Sher Shah Suri (1580), which portrayed the construction of a fortress by "Sher Khan of Punjab."

In volume one of "Ain-e-Akbari" by Abul Fazal, The term 'Punjab' can also be located. This mentions that the area can be separated into the provinces of Lahore and Multan. Likewise, the term 'Panjnad' appears in the title of a chapter in the second volume of Ain-e-Akbari.

None the less, the earliest instance of the Sanskrit counterpart for 'Punjab' is in a notable epic, the Mahabharata. Here, it is referenced as pancha-nada, signifying 'Territory of Five Rivers'. In his work "Tuzk-i-Janhageeri", Jahangir, a Mughal King, made a reference to the region of Panjab. The term comes from Persian and was brought by the Turkic conquerors of India. It translates to "Five" (panj) "Waters" (ab)

and signifies the Land of Five Rivers, highlighting the five rivers that flow through the region. Due to this, it became known as the granary of British India.

When the former Raj province of Punjab was divided between Pakistan and India in 1947, the result was the creation of the Indian State of Punjab. In contrast to India's Punjab state, which was founded in the eastern region and primarily made up of Sikhs, Pakistan's Punjab Province was primarily made up of Muslims in the western region. During the partition, the eastern region had a majority of Muslims while the western region had a sizable Sikh and Hindu population, which led to numerous instances of intercommunal violence and population displacement. Numerous Punjabi provinces ruled by royal households, including Patiala, were included in Punjab in India.

Punjabi traditions, language, philosophy, poetry, architecture, values, spirituality, education, food etc. reflect this diverseness. Mainly all Punjabis are divided into two groups: Khatri and Jatt. Punjab is the place of great saint and solders senani. Panjabi peoples are very frank, explicit, friendly, outspoken, warm welcoming and hardworking. Panjabi songs are full of vocal and the dance style of Panjab has many flavors as Bhangra, Gidha, Kikili and Sami. Mostly people of Punjab belong to Sikh community and follow their caste religion.

Language of Punjab:

Punjabi language is an asset of Punjab and world's ninth most widely spoken language. This language gaining wide spread popularity across the world. Punjabi is the official language of Punjab and it has a lot of similarities to Hindi language. The People belongs to West Punjab speak more Hindi than Punjabi but peoples who belong to East Punjab speak more Punjabi than Hindi. Punjabi language borrows various languages such as Hindi, Persian, Urdu, and English in modern times. Although Punjabi is one and only local language of Punjab but there are many dialects used diverse region to region. Some of the local dialects are Hinko, Rachnavi, Shahpuri, Pahari, Malwai, Ghebi, Doabi etc.

Religions of Punjab:

Many religions exist in Punjab but major populations are of Sikhs and Hindus. The Sikh population is very high in the Punjab due to the origin of Sikhism. There are many Sikhs religious centers in Punjab but the most famous temple is Golden Temple situated in Amritsar. Golden Temple is also famous in other religions, which witnesses' huge footfall from around the world.

Music and Dance of Punjab:

Punjabi music and dance are famous in all over world. Gidda and Bhangra is one of the many Punjab is musical art forms of Punjab. Punjabi music is also used by some western musicians in many ways; asremix, mixing with other compositions and for produce award-winning music. Punjabi dances are performed by men or women in group and solo. Bhangra dances originating by Punjabis farmers during the harvesting season. Bhangra was mainly performed while farmers did agricultural chores. Traditional bhangra is performed in a group and circle using traditional bhangra steps.

Festivals and Sports of Punjab:

The famous festival of Punjabi Sikhs is Lohri, Basant and Vaisakhi as seasonal festivals. Punjabi people have interest to play kabaddi, and wrestling in sports. This sport is also played on national level. Other games also played in Punjab region like as Gilli and Danda, Yassu-Panju, Kho-Kho, Ludo, Chuppan-Chupai, Pitho-Garam, Baraf-Panni, Kanchy and some major sports include Boxing, Cricket, Hockey, Horse-Racing and Football. National Horse and Cattle Show at Lahore is the biggest festival where sports, exhibitions, and livestock competitions are held.

Occupation in Punjab:

Agriculture is the main occupation of Punjab and most of the occupational work attached with this occupation Traditionally like making of agriculture tools and small scale Processing work for final crop product. But now a days many occupations are adopted in allied manner like dairy farming and poultry farming, fishing etc.

Due to numerous water sources and good quality soils, Punjab's economy based on agriculture since the Green Revolution. Wheat is the most widely grown crop. Rice, Barley, Maize, Pearl Millet, Cotton, Sugarcane, and Fruit are among other major crops.

Dress:

A Dastar is an important part of the Punjabi and Sikh culture. For Sikhs, the Dastar is an article of faith that represents honour, piety, equality, honour, courage and self-respect. The Khalsa Sikh men and women keep the Five Ks, wear the turban to cover their uncut hair (Kesh). The Sikhs regard the Dastar as an important part of the unique Sikh identity. The qameez (top) and salwar (bottom) is the traditional attire of the Punjabi people. In most of the villages of Punjab men wear Pagri (Turban), Dhoti/Lacha, Kurta, Khusa. Women wear Gharara, or Choridar Pajama or colorful Shalwar Kameez, Paranda, Choli/Duppata, Khusa, Kola Puri Chappal or Tillay Wali Jutti. Where as in urban areas of Punjab men and women follow latest trends and fashion, generally they wear different styles of Shalwar Kameez.

Wedding Customs of Punjab:

The Punjabi wedding has many functions, ceremonies and rituals since traditional times. The prewedding rituals start with the Roka, then comes to the function 'Chunni Chadhai' followed by Mangni/Sagai. This is the official engagement with the couple exchanging the engagement rings. Before the wedding, Mehendi artists create intricate designs on the hands of the bride. Mostly on the same day Sangeet function is also organized. After Sangeet function, some traditional rituals like as Kangna Bandhna, Choodha Chadhana and Kalide which take place in the bride's house. Haldi and Ghara Ghardoli rituals take place for both, Bride and Groom. After that Bride and Groom go to their nearest temple for bath with holy water and start getting ready for the wedding. Seharabandi and Ghodi Chadna conclude the pre-wedding rituals.

The main wedding starts with the ritual to welcome the groom and his party to the venue of the wedding name Agwani and Milni. Followed by the welcome is the Varmala or the exchange of the garlands between the bride and the groom. Then the groom is offered a bowl of water and sweet drink called Madhuperk. The ritual of Kanyadaan is fulfilled by the father of the bride and asks the Groom to take good care of her. After the Kanyadaan, couples take mangal phere where they circle the sacred fire four times and then the couple is declared Married. The wedding day concludes with a sacrificial ritual offering rice flakes to the sacred fire thrice called Lajhom followed by Sindoor Daan which is the ritual of the groom to anoint the bride's forehead and the hair partition with Sindhoor.

After wedding games are the most important and joyful part of every wedding where the families and friends from both sides take part actively. After that the most heart touching moments for the festivities is come as Bidai. Lastly the bride is welcomed to the groom's house and a final ritual called the Muh Dikhai marks an end to the ceremonies and the start of a happy life together.

Handicraft of Punjab:

Phulkari, as well as Parand is Phulkari, Joot is Pidhis and Durries are part of Punjab's rich handicraft. Many of these crafts are used as household items, and they reflect the state's vibrant identity. Mud Works is an indigenous Punjabi tradition. In addition, the state produces a diverse range of Sofa, Chair, Table, Mirror Frames, Trays and other items.

Funeral Rituals of Punjab:

At funerals after namaz-e-janaza it is customary to offer lunch to people who came for condolence. On 3rd day of the funeral, Qul is held and every following

Thursday the Quran is recited (jumah-e-raat) followed by prayers for deceased and after 40 Days the chaliswaan is held. After which the funeral is over. Some families observe anniversaries yearly (Barsi). There is no formal dress code for Punjabi funerals however people mostly wear shalwar kameez and casual clothing is observed. Funerals of Shia families are more intense. Both men and women wear black shalwar-kameez and rigorous crying and screaming is a common occurrence at such funerals.

Punjabi culture is famous for its rich heritage and traditions. Punjabis are high spirited and liberal people. While the Punjabis are famed for their tenacity, their culture reflects a diverse range of historical civilizations. In Punjab, guests are treated as God's representatives and are well looked after. Punjab is a place where artistry surrounds every area of life, and a sense of opulence pervades the atmosphere. Metal Work, Needle Work, Wall Paintings, Jewellery, Mud Wall Paintings, Architecture, Folk Music, and Dances all reflect the affluent culture of this north-western Indian state. The state's culture is diverse, containing a rich past as well as a thriving social scene. The Punjabi culture, which dates back over a century, is known for its tolerance, progressiveness, and logical attitude to life.

REFERENCE

1. Samaha Kazmi, October 4, 2022, 7 Captivating Facts About Punjabi Culture You Didn't Know; available at <https://ling-app.com/pa/punjabi-culture/>
2. Punjabi Culture - Traditions and Cultural Diversity of Punjab, available at <https://www.holidify.com/pages/punjabi-culture-116.html>
3. Culture of Punjab – Enthralling Tradition, Art, Music, Food and Festivals available at <https://www.caleidoscope.in/art-culture/culture-of-punjab>
4. Punjabi Culture, available at <https://historypak.com/punjabi-culture/>

IMPACT OF HINDUSTANI CLASSICAL STRING INSTRUMENTAL MUSIC {HCSIM} ON SIX RASA'S

Shringara, Adbhuta, Veera, Shanta, Karuna, Raudra
With special reference to Natyashastra

Dr. Jagdev Kumar

Research Scholar of D.Litt,
Department of Instrumental Music. IKSVV,
Khairagarh, Chhattisgarh

Abstract

The present paper based on the Impact of Hindustani Classical String Instrumental Music (HCSIM) on 6 rasa out of 8 Rasa (Shringara, Adbhuta, Veera, Shanta, karuna, Raudra) with special reference to Natyashastra and Classical 7 raga's (Bhairav, Aahir Bhairav, Jaunpuri, Malkouns, Bhairvi, Sohini, and Brindabani sarang). In this paper researcher focused on the 6 main rasa's principles whose importance based on the Hindustani Classical String Instrumental music. Researcher focused on the deep studies of the Natyashastra's fifth Vedas for entertainment of the discriminated class people. Natyashastra completed with 36 chapter's but only 28 to 33 like six chapters covered the data of Indian Classical Music. Researcher chooses 7 major ragas and its impact on 6 rasa's of Natyashastra. Scientifically rasa's concept based on the Hypothalamus glands and secretion of dopamine hormones. Such Seven ragas like Bhairav, Aahir Bhairav, Jaunpuri, Malkouns, Bhairvi, Sohini, and Brindabani sarang are too helpful for the secretion of such six rasa's. Practically and theoretically findings are explained in the following keywords.

Keywords : Natyashastra, Six Rasa's, Seven Ragas, Hypothalamus Glands, Dopamine Hormone, Reports of PGIMER (Postgraduate Institute of Medical Education and Research), Chandigarh and AIIMS (All India Institute Of Medical Science), Delhi.

Introduction

Natyashastra is a comprehensive treaty on the art of drama in which chapter 6th (Rasa) and chapter 7th (Bhava) deals with rasa or sentiments and bhava emotions. Rasa & Bhava or sentiments and emotions are the soul of Indian classical string instrumental music, poetry and drama. Natyashastra mainly deals with acting, dance, music and rasa. The first three are means to produce the fourth that is the purpose of drama as well as music. Natyashastra are the means to attain the ultimate aim of producing the required Rasa or sentiments.

The whole findings of this paper based on the following objectives like

- **Problems**

I choose this topic for writing my research paper because I am pursuing D.Litt. In natyashastra specially 8 rasa are thoroughly discussed but as per the instructions of the penal of D.Litt. suggested me to focus on the following six major rasa like (Shringara, Adbhuta, Veera, Shanta (not mentioned in natyashastra but mentioned by abhinav gupt), karuna, Raudra) and 7 Classical raga's(Bhairav, Aahir Bhairav, Jaunpuri, Malkouns, Bhairvi, Sohini, and Brindabani sarang). In this paper, researcher focused on the impact of such rasa on the 7 notes of Hindustani Classical Music Swaras like Sa, Re ,Ga ,Ma, Pa, Dha, and Ni. Images with expression are also highlighted with such notes.

- **Hypothesis**

The musicologist Abhinavgupta stated that 'Rasa' is in the mind of the 'rasika' or listener in a dormant state. The stimulus merely awakens the dormant instincts and evokes a response or reaction. In other words, appreciation of music is an instinctive response. The psychology of this theory recognizes and addresses the role of the unconscious memory. The forces which form the core of this memory are a combination of racial memory, cultural memory [called samsakaras], input and impact of the environment. All these go into developing the various strata of the 'ego' which defines the emotional behaviour and its responses. This theory could provide an explanation to the 'Raag-Time' co-relation. By tradition, the Indian ear is conditioned to respond in a certain way. Devotional music seems to have an extra appeal in the early hours of the morning, because in the Indian ethos, our day begins with a ritual of prayer. Morning is a time for meditation and introspection – One looks forward to the new day with renewed faith and hope in the heart. Interestingly, most morning melodies are somber and devotional in nature.

- **Scope of the study**

The Hindustani String Instrumental Music is a powerful and wonderful form of performing arts. It lifts up the individual self into the social self and sometime even beyond that. It is a bond of social and cultural unity. HSIM would unite the whole world (Human races) in love and peace. All human and various non-human living species love Music and but biotic species respond to it. It is a nature direct wireless message. In this study, a number of different types of experimental and documentary information will be analyzed and collected from North-America and South Asian countries like Afghanistan, Bangladesh, Bhutan, India, Maldives, Nepal, Pakistan and Sri Lanka with Cultural exchanges and variations. This research mainly focuses on the following research points: Experimental values will be compiled through string

instrumental melodic vibration on particular ragas like Bhairav, Aahir Bhairav, Jaunpuri, Malkauns, Bhairvi, Sohni and Brindabani Sarang. Implication of the string instruments on Human mind and Body especially in the limbic area of the brain (chemical reactions of dopamine and other hormones). Hindustani String Instrumental Music must be a part and parcel of our curriculum and should be incorporated in our social, cultural and academic system.

- **Research Methodology**

Researcher felt that this study or the title of the paper is totally based on the experimental facts of the Neurological doctors. During my studies, I consulted with numbers great scholars from foreign universities. The names of such scholars are as under- Prof. Giuseppe Gerbino, Prof. Ellie M. Hisama, Prof. Aaron A.Fox, Prof. Waler Frisch, Director and Prof. Brad Garton, Prof. Joseph Dubiel, Prof. and Director Magdalena Stern-Baczewska, Prof. Susan Boynton of The Department of Music, Columbia University in the City of New York, and such Associates of the Harvard Music Department 2018-19 like Noel Bisson, Harvard University, Phoebe Carrai, Harvard Baroque Chamber Orchestra, Tom Everett, associate, Edward Jones, Gund university organist and choirmaster, Mark Oison Director of the Harvard Bands, Thomas Sheehan, Memorial Church and Steven Takesugi, associate faculties of the department of Music of the Harvard University, Dr. Emil Moss, Prof. Jeffrey Benedict, Prof. Michael Caldwell, Prof. Paul DeCastro, Prof. James Ford, Prof. Sara Graef, Prof. Christopher Gravis, Prof. Susan Kane, Department of Music, University of Cal-State Los Angeles, and last but not least the strings faculty of the University of Southern California Thornton School of Music, Dean Robert Cutiletta, Prof. Bruse Alan Brown, Prof. Veronika Krausas, Prof. Adam Knight Gilbert etc. I am feeling too blessed because I hv received a healthy and motivational consent from above scholars for my future research. In such research, the researcher would like to examine an experimental reports from USC Thornton School of Music, California and SOAS University of London, AIIMS (All India Institute of Medical Sciences), New Delhi and PGIMER (Post Graduate Institute of Medical Education & Research), Chandigarh research branch.

- **Relevance**

Relevances of Rasa Theory are as under-

- Rasa means aesthetics, juice, essence, taste in performance.
- Rasa is an undefinable realization and intense feelings with detachment.
- It is the flavor (general) or aesthetic emotion (metaphorical).
- It is the soul of poetry.
- Rasa is an emotion and cannot be described in opposition to Aristotle.

- Originally, Rasa means juice, essence or elixir.
- It is the pleasure experienced by each class of people.
- No other word can define Rasa completely.
- It is the impression created on the mind of the sympathetic audience by the expressions of Bhavas (emotions) and it's experienced by it.
- Rasa is not experienced in common situations but only in the art form

Pandit Sharangdeva his grantha' "Sangeet Ratnakar", expounded the theory that each note carries its own emotional cloud around it.

- 'Sa-Ri veer. Adbhutey. raudrey,
- "ga-ni" tu karunaa haasya shringaaryormapou'
dha bibhatsa. bhayanakey;
- kaaryodh
- **Sa-Ri:** Veera, Roudra and Adhbhuta

- **Ga-Ni:** Karuna

- **Ma-Pa:** Haasya, Shringaara.

- **Dha- Bhibhatsa, Bhayanaka**

- This theory's validity was questionable however, because a 'raga' is a combination of notes and phrases, hence the element of ambiguity and in some cases sheer confusion would set in. One may assume that the mood of the raga would be dictated by the dominant notes in it, which would impart their emotional colour to the melody. E.g.: if madhyam was the dominant note it would probably be shringara rasa and so on.
- **Sharangdeva**, however made the first attempt to co-relate rhythm – Laya- a distancing of time points to create a generative pattern, and Rasa. Rhythm is an essential and intrinsic part of music and hence it will play a large role in creating the rasa or aesthetic flavour. It was Sharangdeva, who drew a co-relation between these two factors:
 - Shaantha and Karuna Rasa – **Vilambit Laya**-slow tempo
 - Shringara-Rasa- **Madhya Laya**- medium tempo
 - Veera Rasa- **Drut Laya** – fast tempo.
- He tabulated the fact that it was of the utmost importance to choose the right tempo to convey the desired emotion. E.g : a composition depicting valour would obviously have to be in a fast tempo and conversely a composition full of tenderness and pathos would have to be in a slow tempo.
- Finally, the modern musicologist Shri. V N Bhatkhande was of the opinion that a direct

one-one correspondence of raga-rasa was not only difficult but impossible. It was too simplistic a way of looking at something as complex an abstract form like music in relation to an equally abstract and complex parameter like the mind and its emotional states. After all, if Sa-Ri evokes Veera Rasa and Ma-Pa- evokes Shringaara Rasa, then every raga should evoke these two aesthetic responses since these notes are present in almost all the ragas which is obviously not the case.

- **Limitations**

In the present research work, 'Individual' sessions were conducted and the patients were given pre-recorded cassettes to listen to the music. Methods such as the group therapy method, or improvisation of music were not studied. The effect of live HSIM or the active participation of the patients of Dementia, Schizophrenia and Parkinson's diseases during the sessions could be done because of constraints relating to administering and monitoring the same. In the classical string instrumental music, only five ragas (ragas- Bhairav, Aahir Bhairav, Jaunpuri, Malkouns, Bhairvi, Sohini, and Brindabani sarang were selected, rendered by select renowned artists. Only a few were selected in this research work.

- **Findings**

A Raga is a sequence of selected notes (swaras) that lend appropriate 'mood' or emotion in a selective combination. It's a yoga system through the medium of sonorous sounds. Depending on its nature, a raga could induce or intensify joy or sorrow, violence or peace, and it is this quality which forms the basis for musical application. Thus, a whole range of emotions and their nuances could be captured and communicated within certain melodies. Playing, performing and even listening to appropriate ragas can work as a medicine. To be rendered effective, Ragas are used in a combination with Ayurveda, the ancient science of Vedic healing. A Raga must be played or sung to a patient keeping in mind his/her physical nature of *vata, pitta or kapha*.

Vata is responsible for all kinds of movement in the body

Pitta is responsible for digestion and metabolism

Kapha is responsible for all structure and lubrication in the mind and body

But in some cases, when doctors examine the patients of mental disorder or dementia the find such symptoms like cognitive and psychological changes among human mind like

Cognitive Changes

- Memory loss, which is usually noticed by someone else
- Difficulty communicating or finding words
- Difficulty with visual and spatial abilities, such as getting lost while driving

- Difficulty reasoning or problem-solving
- Difficulty handling complex tasks

Psychological Changes

- Personality changes
- Depression
- Anxiety
- Physical changes may include
- Loss of coordination, tremors, fatigue

These views are examined by Musicologists and Neurological doctors with the help of such ragas like Bhairav, Aahir Bhairav, Jaunpuri, Malkouns, Bhairvi, Sohini, and Brindabani Sarang are too helpful for the secretion of such six rasa's like Shringara, Adbhuta, Veera, Shanta, karuna, Raudra.

Overall Evaluations

In the present research work, 'Individual' sessions were conducted and the patients were given pre-recorded cassettes to listen to the music. Methods such as the group therapy method, or improvisation of music were not studied. The effect of live HSIM or the active participation of the patients of Dementia, Schizophrenia and Parkinson's diseases during the sessions could be done because of constraints relating to administering and monitoring the same. In the classical string instrumental music, only five ragas (Ragas- Bhairav, Aahir Bhairav, Jaunpuri, Malkouns, Bhairvi, Sohini, and Brindabani sarang were selected, rendered by select renowned artists. Only a few were selected in this research work. Using different music pieces, one can find out the various possibilities of the therapeutic effect of music in depressed patients. This study will focus on the following limitations only like The Effect of Music on Human Mind with special reference to Hindustani String Instrumental Music.

- To what extent HSIM (Hindustani String Instrumental Music) is responded by different cultural groups?
- In what ways and to what extent HSIM therapy can help various human mood and brain disorders?
- What to see North American HSIM through South Asian eyes and vice a versa?
- What to extend string instrumental biological impact in the neurological laboratories and Musical labs?
- Geo-Musical impact of HSIM on the patient of mental disorder.
- Place of practical experiments will be examine from these competent authorities like USC Thornton School of Music, California and SOAS University of London, AIIMS (All India Institute of Medical Sciences), New Delhi and

PGIMER (Post Graduate Institute of Medical Education & Research), Chandigarh research branch.

- The experimental method can also be used to obtain statistical evidence of the effects of music on depressed patients. The present study is a descriptive study; statistical tests have not been applied to the data.

REFERENCES

1. Wallace Dace (1963). "The Concept of "Rasa" in Sanskrit Dramatic Theory". *Educational Theatre Journal*. 15 (3): 249–254. Doi:10.2307/3204783. JSTOR 3204783.
2. René Daumal (1982). *Rasa or, Knowledge of the Self: Essays on Indian Aesthetics and selected Sanskrit studies*. Translated by Louise Landes Levi. ISBN 978-0-8112-0824-6.
3. Natalia Lidova (2014). "Natyashastra". Oxford University Press. doi:10.1093/obo/9780195399318-0071.
4. Natalia Lidova (1994). *Drama and Ritual of Early Hinduism*. Motilal Banarsidass. ISBN 978-81-208-1234-5.
5. Rowell, Lewis (2015). *Music and Musical Thought in Early India*. University of Chicago Press. ISBN 978-0-226-73034-9.
6. Emmie Te Nijenhuis (1974). *Indian Music: History and Structure*. BRILL Academic. ISBN 90-04-03978-3.
7. Kapila Vatsyayan (2001). *Bharata, the Nāyaśāstra*. Sahitya Akademi. ISBN 978-81-260-1220-6.

RECORDINGS

1. Gilliland, John, A play of a simple melody: American pop Music in the early fifties-(Audio) pop chronicles, University of North Texas Libraries, 1969
2. Proceedings of the seminar on 'Sitar' organized by ITC-SRA (Western Region) co-sponsored by NCPA & Music forum Bombay on 23th of Sept. 1991; Bombay
3. Proceedings of the seminar on 'Instrument Makers' organised by ITC-SRA (Western Region) co-sponsored by NCPA & Music forum Bombay on 14th of Feb 1997; Bombay
4. Proceedings of the workshop on 'Tanpura' organised by ITC-SRA (Western Region) co-sponsored by NCPA & Music forum Bombay on 6th of July 1997; Bombay MP3:-Chinese Moods; Oriental Music for Meditation and Relaxation, Asian Sound Therapy by Yang-li-jung/ yin yang Music Zone.

5. Chakra Meditation Universe Meditation Yoga Calm spirit; Sunset in China, Zen Meditation, Asian Ambient Inner Bliss, Yoga Nidra

THESIS

1. Mamta Sharma. Musicality Extraversion and Neuroticism in Mental Relaxation Under the influence of Music and Biofeedback, Department of Psychology, Punjabi University, Patiala.
2. Monica Sharma, An analytical Study of Western Notation of Music and its relationship with Indian Notation System of Music, Department of Music, Punjabi University, Patiala
3. Shaji, John, A study of Music Therapy and Meditation on performance in professional shooters, Department of Sport Science, Punjabi University, Patiala
4. Newt.phys.unsw.edu.au/jw/string.html
5. Instruments in Depth: the Viola: an online features presented by Bloomingdale school of Music (2010)
6. Chisholm, Huge, Ed. (1911), 'Stringed Instruments" Encyclopaedia Britannica (11th ed.), Cambridge University Press, Cambridge.
7. Kapila Vatsyayan (1974). Indian Classical Dance. Sangeet Natak Akademi. OCLC 2238067.
8. Kapila Vatsyayan (2008). Aesthetic theories and forms in Indian tradition. Munshiram Manoharlal. ISBN 978-8187586357. OCLC 286469807

GOVERNANCE FOR ATMANIRBHAR BHARAT

Amisha Saxena

Research Scholar,
S. S. College, Shahjahanpur, UP

Prof. Manmeet Kaur

Head of Department, Political Science,
Bareilly College, Bareilly, UP

Abstract

The present paper is an attempt to highlight the need for India to focus on 'Governance for Atmanirbhar Bharat'. The paper highlights the importance of Atmanirbhar Bharat by taking references from late president Dr. APJ Abdul Kalam's speech, "My Vision for India". The paper discusses the Atmanirbhar Bharat Abhiyan & its five pillars, in brief. The paper, while discussing the concept of governance, distinguishes it from similar terms - government & management. The paper makes use of the USAID's Self-Reliance Metrics to highlight the need for India to consider all dimensions associated with the vision of Atmanirbhar Bharat so that India can realize its dream of becoming self-reliant in this Amrit Kaal. The paper uses data from V-Dem Institute's report titled 'Democracy Report 2022: Autocratization Changing Nature?', Liberal Democracy Index, Electoral Democracy Index, World Justice Project Rule of Law Index & World Governance Indicators. The paper not only highlights India's ranking on the above mentioned indices but also discusses its implications, & make note of India's response.

Keywords: Atmanirbhar Bharat, Governance, Good Governance, Government, Management, Amrit Kaal, Self-Reliance, US Aid's Self-Reliance Metrics.

Introduction:

"Do we not realize that self-respect comes with self-reliance?"

~ Dr. APJ Abdul Kalam

Dr. APJ Abdul Kalam posed this question when he was articulating his visions for India in his speech at IIT Hyderabad on 25th May 2011. This question was a follow-up to his question about obsession of Indians with imported things, be it TVs, Shirts, or Technology. The glimpses of this obsession have also been visible on a macro-level in India's developmental strategies. The unsustainable nature of our approach towards development got exposed during the COVID-19 pandemic, which disrupted the global supply chains. The pandemic gave rebirth to the philosophy of Atmanirbhar Bharat. As a result, the Atmanirbhar Bharat Abhiyan was launched by Prime Minister Narendra Modi on 12th May 2020. The campaign aimed at creating a self-sufficient & self-reliant India in a complete sense. The Atmanirbhar Bharat Abhiyan was further announced in

four tranches by the Union Finance Minister in May 2020. The special economic stimulus relief package was worth Rs.20 crores i.e., about 10% of India's GDP.

The campaign was looked at suspicion by many as an attempt by India to adopt protectionism against other countries. Prime Minister Modi while giving his inaugural address at the India Global Week 2020 clarified in these words: "... Atmanirbhar Bharat is not about being self-contained or being closed to the world, it is about being self-sustaining & self-generating."

While addressing the nation on 15th May 2020, Prime Minister highlighted that Atmanirbhar Bharat would be based on following five pillars:

- 1) Economy
- 2) Infrastructure
- 3) System
- 4) Vibrant Demography and
- 5) Demand

The first pillar is about building an economy that brings quantum jump rather than incremental change. The second pillar is about creating world-class infrastructure which becomes identity of modern India. The third pillar is focused on technology driven system which is capable of fulfilling the dreams of the 21st century. The fourth pillar underscores India's vibrant demography as its strength. The fifth pillar highlights the importance of the cycle of demand & supply chain in a country's economy.

Concept of Governance:

The Merriam-Webster dictionary defines the word governance as the act or process of governing or over seeing the control & direction of something such as a country or an organization. Governance has often been considered synonymous with other terms like government & management.

Government & Governance: As per UNESCO's International Bureau of Education,

"Governance has been defined to refer to structures & processes that are designed to ensure accountability, transparency, responsiveness, rule of law, stability, equity & inclusiveness, empowerment, and broad-based participation. Governance also represents the norms, values & rules of the game through which public affairs are managed in a manner that is transparent, participatory, inclusive & responsive. Governance therefore can be subtle & may not be easily observable. In a broad sense, governance is about the cultural & institutional environment in which citizens & stakeholders interact among themselves & participate in public affairs. It is more than the organs of the government."

Clearly, governance cannot be equated with government as the latter is a territorially based body that takes decisions which are authoritative in nature & binding on the residents & entities within its boundaries.

Management & Governance:

Francesco Appio of SKEMA Business School provides a simple differentiation between these two terms. He says, “Governance is the strategic task of setting the organization’s goals, directions, limitations, & accountability frameworks. Management is the allocation of resources & overseeing the day-to-day operations of the organization.” Thus, governance answers ‘what’ about the organization whereas management answers ‘how’ about the organization.

Governance and Atmanirbhar Bharat:

On 15th August 2022, India completed 75 years of Independence. The country celebrated this occasion like a festival in the form of Azadi Ka Amrit Mahotsav. A term which was frequently used throughout the course of celebrations was 'Amrit Kaal'. The Quint in its article dated 2nd Feb 2022 mentioned that the term ‘Amrit Kaal’ was first used by Prime Minister Modi in 2021 during the 75th Independence Day celebrations, when he unveiled a new roadmap for the country for the next 25 years. The term comes from Vedic Astrology & signifies the best & most auspicious time to start new work.

In the words of PM Modi, “Starting from here, the journey of the next 25 years is the Amrit Kaal of a new India. The fulfillment of our resolutions in this Amrit Kaal will take us till 100 years of independence.” Thus, to fulfill our resolution of becoming self-reliant, we have to analyze our journey & assess how far we have come since independence & how long we have to go.

The United States Agency for International Development (USAID), an independent agency of the U.S. federal government, launched “Journey to Self-Reliance” metrics in 2018. The Agency is of the following conception about self-reliance:

“Self-reliance – defined as the ability of a country to plan, finance, and implement solutions to solve its own development challenges – is driven by two factors: commitment and capacity. Commitment captures how well a country’s laws, policies, actions and informal governance mechanisms – such as cultures and norms – support progress toward self-reliance. Capacity measures how far the country has come in its ability to manage its own development journey across the dimensions of political, social, and economic development, including the ability to work across these sectors.”

The USAID also described what each of the indicators (refer Box 1) measure in its document 'Country's Roadmap'. (The indicators which come under the scope of this paper & their respective description have been quoted from the document.) The indicator of Liberal Democracy Index (refer Box 1) under the metric open & accountable governance, measures freedom of expression freedom of association, suffrage, clean elections, rule of law, judicial constraints on the executive branch, and legislative constraints on the executive branch. The other indicator, Open Government Factor, measures open government which the USAID defines as a government that shares information, empowers people with tools to hold the government accountable, and fosters citizen participation in public policy deliberations.

(Box 1)

USAID's SELF-RELIANCE METRICS

COMMITMENT METRICS

1. Open & Accountable Governance
 - Liberal Democracy Index, Varieties of Democracy (V-Dem)
 - Open Government Factor, World Justice Project Rule of Law Index, World Justice Report
2. Inclusive Development
 - Social Group Equality in Respect for Civil Liberties, Varieties of Democracy (V-Dem)
 - Economic Gender Gap Component, Global Gender Gap Report, World Economic Forum
3. Economic Policy
 - Business Environment Component, Legatum Prosperity Index, Legatum Institute
 - Trade Freedom Component, Index of Economic Freedom, Heritage Foundation
 - Biodiversity and Habitat Protections Indicator, Environmental Performance Index, Yale Centre for Environmental Law & Policy and Columbia Earth Science Information Network
4. Inclusive Development
 - Social Group Equality in Respect for Civil Liberties, Varieties of Democracy (V-Dem)
 - Economic Gender Gap Component, Global Gender Gap Report, World Economic Forum

5. Inclusive Development
 - Social Group Equality in Respect for Civil Liberties, Varieties of Democracy (V-Dem)
 - Economic Gender Gap Component, Global Gender Gap Report, World Economic Forum
6. Economic Policy
 - Business Environment Component, Legatum Prosperity Index, Legatum Institute
 - Trade Freedom Component, Index of Economic Freedom, Heritage Foundation
 - Biodiversity and Habitat Protections Indicator, Environmental Performance Index, Yale Centre for Environmental Law & Policy and Columbia Earth Science Information Network

CAPACITY METRICS

1. Government Capacity
 - Government Effectiveness, Worldwide Governance Indicators (WGI), World Bank
 - Efficiency of the Tax Administration, Institutional Profiles Database (IPD), French Directorate-General of the Treasury and the Centre D'Etudes Prospectives et d'Informations Internationales (CPEII)
 - Safety and Security Component, Legatum Prosperity Index, Legatum Institute
2. Civil Society Capacity
 - Diagonal Accountability Index, Varieties of Democracy (V-Dem)
3. Citizen Capacity
 - Headcount Ratio, Percent of Population Living on Less than \$5 Per Day (Purchasing Power Parity), Povcalnet, World Bank
 - Percentage of Students Attaining a Minimum Proficiency in Reading toward the End of Primary School, World Bank
 - Child Health Indicator, Centre for International Earth Science Information Network (CIESIN), Columbia University
4. Capacity of the Economy
 - GDP per Capita (Purchasing Power Parity), World Development Indicators, World Bank
 - ICT Use Sub Component of the Technological Readiness Component, Global Competitiveness Index, World Economic Forum (WEF)
 - Export Concentration Index (or the Herfindahl-Hirschmann index), UNCTAD

(Box 1 contd.)

In a report titled 'Democracy Report 2022: Autocratization Changing Nature?', released by the Sweden based V-Dem Institute, India figured among top 10 autocratizing countries along with El Salvador, Turkey & Hungary. The report projected a further decline in democracy in the country. The report classified India as an electoral autocracy. Among 179 countries India has been ranked 93rd in the Liberal Democracy Index (LDI), thus making India, a part of 'bottom 50%'. In case of LDI, India has been ranked below countries like Bhutan (65), Nepal (71) & Sri Lanka (88), in the South Asian region. In the Electoral Democracy Index, India is at 100th rank whereas in the Deliberative Component Index India has been placed at 102nd place.

In the World Justice Project Rule of Law Index 2021, India has been placed at 73rd rank out of 139 countries with a score of 0.50. The Index also ranks India on 8 separate factors. The following table lists India's rank on respective 8 factors of the Index.

Factors (1-8)	India's Rank
1. Constraints on Government Power	52
2. Absence of Corruption	95
3. Open Government	40
4. Fundamental Rights	93
5. Order & Security	121
6. Regulatory Enforcement	78
7. Civil Justice	110
8. Criminal Justice	86

Table 1

India has never been ranked among top 50 in World Justice Project Rule of Law Index. In 2020, a petition was filed in the Supreme Court of India asking the Court to direct the government to set up expert committees for examining the best practices of the countries ranked among top 20 in the Index & to take steps accordingly to improve India's ranking.

Under the Government Capacity metric (refer to Box 1), the Government effectiveness indicator measures the quality of public services, the quality of the civil service & its independence from political pressure, the quality of policy formulation and implementation & the credibility of the government's commitment to its stated policies.

India's score on the World Governance Indicators (WGI) released by World Bank in May 2022 is much below the BBB Median on all six indicators. This means when scores of different countries are arranged in descending order then India falls below middle. WGI assesses 215 countries on following six dimensions of governance:

1. Voice & Accountability
2. Political Stability & Absence of Violence
3. Government Effectiveness
4. Regulatory Quality
5. Rule of Law
6. Control of Corruption

India's Concern:

The Economic Survey 2021 accused global rating agencies of a bias against the country. In a presentation prepared in June'2020 by the then Principal Economic Advisor in Ministry of Finance, Sanjeev Sanyal – “Subjective Factors that impact India's Sovereign Ratings: What can we do about it?” it was showed that the government felt that WGI scores might lower in future “due to the latest negative commentary on India by think tanks, survey agencies and international media”. However, there is lack of sufficient evidence to support the claim of “Western bias”. Although, Carmen Reinhart, Harvard University Economist, in her study on rating agencies done in 2002 concluded that emerging markets are tended to receive differential treatment from ratings agencies, after examining data for over 40 economies, covering ratings issued over 1979-99. The question if this trend can be considered true for other indices like the ones mentioned above, is a matter of research & discussion.

India's poor performance in the indices mentioned above is a cause of serious concern because of following reasons:

1. Research have established the relationship between democracy & development. Democracy have a positive causal effect on economic growth. Thus, India's low score on indices such as Liberal Democracy Index, Electoral Democracy Index & being placed among top 10 'autocratizers' is a big obstacle in achieving India's dream of becoming self-reliant.
2. Poor rule of law has a serious negative impact on Right to life, liberty, economic justice, fraternity, individual dignity & national integration. It also offends rights guaranteed under Article 14 & 21.
3. World Governance Indicators play a very important role in determining the sovereign credit rating of a country. Sovereign credit rating indicates

creditworthiness of a country. Thus, a low WGI score can eventually lead to adverse investorsentiment which is not favorable for India as foreign investment hasn't been ruled out under Atmanirbhar Bharat Abhiyan. In fact, global investors have been welcomed to invest in core sectors of the Indian economy like agriculture, logistics, defense, and space etc.

The USAID's Self-Reliance metrics are not scorecards & do not intend to compare countries' performance. However, it is helpful in assessing each country's progress along their journey.

By highlighting that there is no sufficient evidence to support Indian government's claim of India being given low rankings due to "Western bias", the paper doesn't recommend that India shouldn't voice its disagreements. The paper suggests that India while voicing its disagreements should continuously work towards improving itself.

The concept of Atmanirbhar Bharat is multi-dimensional in nature. Therefore, to become self-reliant India has to look in all possible dimensions & associated challenges. The paper focused on one such dimension i.e. governance. The paper tried to highlight the need to look at the concept of Atmanirbhar Bharat from the perspective of governance. Good governance is one of the most important factors to achieve a sustainable growth & thereby development. Therefore, it is needed that government & academicians should find solutions about how India can improve its ranking on key governance indicators. It is time for India to devise governance relevant for Atmanirbhar Bharat.

REFERENCES

Books

- Bevir, M. (2012). *Governance: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford, UK.
- Gurumurthy, S., Gupta, A. (Ed.). (2021). *Aatmanirbhar Bharat: A Virbrant and Strong India* (1st ed.). Aryan Books International, New Delhi, Delhi, India.

Journal Articles

- Taneja, P.K. (2021). *Atmanirbhar Bharat Abhiyan Theory, Actions, Chal Forward* [Paper Presentation]. Indian Institute of Public Administration 65 Conference, New Delhi, India.
- Acemoglu, D. (2016). *Democracy Does Cause Growth*. *Journal of Political Economy*, 127(1). <https://doi.org/10.1086/700936>

Reports & Documents

- United States Agency for International Development. (2018). The 17 Self-Reliance Metrics- Country Roadmaps. https://selfreliance.usaid.gov/docs/Self-Reliance_Metrics_Overview.pdf.
- World Bank. (2022). World Governance Indicators 2021. <https://info.worldbank.org/governance/wgi/>.

Working Paper

- Wolman, H., Levy, A. & Hincapie, D. Government & Governance (Working Paper No. 044). https://gwipp.gwu.edu/sites/g/files/zaxdzs2181/f/downloads/Working_Paper_044_Governance.pdf

Speech

- Kalam, A. P. J. (2011, May 25). My Vision for India. Data Quest. <https://www.google.com/amp/s/www.dqindia.com/apj-abdul-kalams-vision-for-india-a-must-read-for-all-indians/amp/>

Websites

- ♦ Insights IAS. (2020). Rule of Law Index. Retrieved from: <https://www.insightsonindia.com/2020/06/20/rule-of-law-index/>.
- ♦ The Quint. (2022, February 2). ‘We Have Entered Into Amrit Kaal’: What Does It Mean & Where Does It Come From?. Retrieved from: <https://www.google.com/amp/s/www.thequint.com/amp/story/news/india/amrit-kaal-meaning-origin-explained-union-budget-2022>.
- ♦ Alelio, D. (2018, June 19). USAID Just Released Its “Journey to Self Reliance” Indicators. What Comes Next?. Centre for Global Development. Retrieved from: <https://www.cgdev.org/blog/usaids-just-released-its-journey-self-reliance-indicators-what-comes-next>.
- ♦ Appio, Francesco. (2013). Re: What is the difference between governance and management?. Retrieved from: https://www.researchgate.net/post/What_is_the_difference_between_governance_and_management/525d6857d039b14526f591b4/citation/download.
- ♦ Dutta, A. (2022, May 19). Govt flagged low score in World Bank’s governance indicators. Retrieved from: <https://www.google.com/amp/s/indianexpress.com/article/india/govt-flagged-low-score-in-world-banks-governance-index-7924696/lite/>

ROLE OF NAVY AND COAST GUARD IN THE INDIAN MARITIME SECURITY

Harpreet Singh

Assistant Professor,
Department of Defense & Strategic Studies,
RIMT University,
Mandi Gobindgarh, Punjab

Abstract

Maritime security is a continual process which requires monitoring, surveillance, and response mechanisms in the Indian Ocean Region (IOR). The Indian Coast Guard is a very important coastal security force that is responsible for the coastal security of the country. The Indian Coast Guard faces many internal and external threats in an insecure environment around the Indian maritime zones. The Mumbai 26/11 attacks which was initiated through the maritime routes from Pakistan to India. That kind of destruction has improved Coast Guard and the accompanying security apparatuses. As we all know that India is a maritime nation-state therefore, establishing the maritime security is a critical to India. India has a large coastline of 7516 km long. Therefore, India has needed much to worry about its maritime security. To tackle these challenges like traditional and non-traditional security threats, internal and external threats, and piracy, drug trafficking etc, India deployed its Coast Guards. As a coastal security force, the Indian Coast Guards are responsible for the overall maritime security of the country. The Indian Coast Guard is a maritime law enforcement agency and is responsible for stop illegal activities such as human smuggling, drug trafficking, terrorism and other maritime crime into the sea. At that time, India had given the responsibilities for coastal security to the State Maritime Police. In this paper, we will examine the role of Indian political leadership, Indian navy, Indian maritime police and Coast Guard for establishing maritime security of India. The Coast Guard had also been made responsible for cooperation and coordination between coastal and state maritime police. This responsibility had given it with an important role in the maritime security of India.

Keywords: Role of Indian Political Leadership, Role of Maritime Police, Role of Navy and Coast Guard for establishing Indian Maritime Security.

Introduction

Maritime security is a continual process which requires monitoring, surveillance, and response mechanisms in the Indian Ocean Region (IOR). The Indian

Coast Guard is a very important coastal security force that is responsible for the coastal security of the country. The Indian Coast Guard faces many internal and external threats in an insecure environment around the Indian maritime zones. The Mumbai 26/11 attacks which was initiated through the maritime routes from Pakistan to India. That kind of destruction has improved Coast Guard and the accompanying security apparatuses.¹

As we all know that India is a maritime nation-state therefore, establishing the maritime security is a critical to India. India has a large coastline of 7516 km long. Therefore, India has needed much to worry about its maritime security. To tackle these challenges like traditional and non-traditional security threats, internal and external threats, and piracy, drug trafficking etc, India deployed its Coast Guards. The Indian Coast Guard was established through the Coast Guard Act of 1978. It was enforce for duty on February 1, 1977. It's headquarter is in New Delhi and it's headed by Director General. There has been Five Coast Guard regions setup for the effective command and control. The Indian Coast Guards have 15,714 personnel, 44 aircrafts and 175 vessels for duty.²

As a coastal security force, the Indian Coast Guards are responsible for the overall maritime security of the country. The Indian Coast Guard is a maritime law enforcement agency and is responsible for stop illegal activities such as human smuggling, drug trafficking, terrorism and other maritime crime into the sea. At that time, India had given the responsibilities for coastal security to the State Maritime Police. However, after the Mumbai 26/11 attack, the Indian Coast Guards were made responsible for the security of the Indian coastlines. It was approved by the Indian government in February 2009. The Coast Guard had also been made responsible for cooperation and coordination between coastal and state maritime police. This responsibility had given it with an important role in the maritime security of India. Presently, the Indian Coast Guard is an integral part of the entire maritime security of India.³

Forms of Surveillance of the Indian Coast Guard

The many forms of surveillance of the Indian Coast Guard are as under:-

- 1) On the Beat: This indicates the Indian Coast Guards mere presence at sea. The Indian Coast Guard will also be responsible to provide first response to maritime crime or natural disasters. The presences of the Indian Coast Guards are like maritime policemen.

- 2) Exclusive Economic Zone (EEZ) Surveillance: The Indian Coast Guard will ensure to provide security to the 2 million square kilometers of India's Exclusive Economic Zone. This security mechanism will ensure to preserve resources, sustain the maritime environment and secure communication between cargos, ships and oil platforms
- 3) Aerial Surveillance: Shore-based aircrafts and helicopters in the Indian Coast Guard will ensure for rescue operations in the maritime zone. High technologies will be provided to the aircrafts and they will responsible for oil spills or other ecological disasters like tsunami and floods.
- 4) Extended EEZ Surveillance: The Indian Coast Guard will also ensure to assist its partners with surveillance of their Exclusive Economic Zones and the absence of Coast Guards in their entirety.
- 5) Coastal Security: Coastal security is the prime duty of the Indian Coast Guard. Some immediately plans created by various maritime naval agencies are conducted by the Indian Coast Guard as a part of its coastal security operations.
- 6) Offshore Security: Offshore security is like a coastal security but on the other hand, it is a broader plan and perspective for the maritime domain. Anti-Piracy, Anti-terrorism and port security are undertaken by the Coast Guard. It is a part of offshore security mechanisms.
- 7) Boarding Operations: The Indian Coast Guard is also responsible for searching ships and other merchant vessels for illegal activities like maritime crime, smuggling, drug trafficking, etc. Indian Coast Guard searches the suspect ships to inspect them and then initiate to take the necessary action against them so that the maritime area remains crime-free.

As we can see from the above, the operations of the Coast Guards are quite exhaustive and extensive. The Coast Guard is expected to conduct their duties such as surveillance, initiate first responses to contingencies such as disasters and pirate attacks, combat maritime criminals and bring them into the jurisdiction of the law.

Role of Navy and Coast Guard

The main role of the Navy is to protect the Indian coast and protect its expanding maritime interests. These roles can mainly be of four types:-

1. Political Role
2. Role of Police
3. Military Role
4. Role of Coast Guard

- 1. Political Role:** - It is only part of the country's foreign policy in the political role. India needs to do a lot of work in the Indian Ocean as a new emerging power, as India should try to cooperate with its smaller maritime countries, increase community and trade and build good political ties. India is also known as the SAARC, ASEAN, GCC, BIMSTEC and IORARC for mutual cooperation and trade organizations in the Indian Ocean region etc. with the help of other organizations, we should strengthen our relations with the rest of the 11 maritime countries of the region and help trade. With all these efforts, India should increase its maritime power and maintain its military supremacy over other countries. In today's war, the war has become three-dimensional, and in any war, the Navy, Army and Air Force can only win the war with mutual cooperation. India, therefore, is in direct need of increasing its maritime strength to meet the challenges posed by the Indian Ocean along with land and air forces.⁵
- 2. Role of Police:** - The role of police is to protect marine waters, protect the ocean resources or natural resources, and maintain internal stability and peace in times of natural disasters. A famous old military officer, Admiral A.T. Mahan also said that, "Anyone who can control the sea, can face any attack." It was only in the last century that Britain greatly increased the strength of its maritime forces and established its colonies all over the world, with the British entering India as well. The geography of any country was a boon for her. India may have been a slave to Britain in the past because of the sea situation, but if one country touches the sea borders in the present time it is considered quite well because the sea is the economical power of any country. Industrial development contributes greatly to the affordability of trade and transportation, while countries that are known as Landlocked Country for example, Nepal can never become super power due to its location. But with that in mind, good seaports along the coast of the country should be accessible. There are coasts, but more than half the coast is freezing for more than nine months and is not transportable. Similarly, in Bangladesh, which is a small and poor country, there are frequent floods and catastrophes.⁶
- 3. Military Role:** - The Navy's role in the military role is to achieve political and strategic goals at sea and to counter any maritime attack. The Navy can also be tasked with tactical nuclear intimidation so as to protect international borders. The Indian Navy also helps neighboring countries when needed. In addition, it has to establish a maritime law in the waters under its authority. Arrangements are also made for the safe passage of land and air forces and their military equipment, including by sea. In addition, the maritime trade is to be continued and to protect the maritime export of strategically important goods. In addition to military work, the Marine Corps can work to displays flags, to make maritime maps etc.⁷

4. Role of Coast Guard: - The task of the police has been entrusted with the recruitment of coast guard to check the smuggling, pollution and ships entering from overseas. Thus, its main function is national security.

After Independence, small ships came to India. The total number of Indian Marines at that time was 11,000. After 1947, India made plans to expand the Navy and the Indian Navy's main base is in New Delhi. In addition, there are 3 Naval Commands which are West, East and South Commands and have also been established at Mumbai, Vishakhapatnam and Cochin.

The total length of the coastline of India is 7516 km, including the island area and in addition to many ports, industries, seas. All of these are under the surveillance of the Navy and Coast Guard. In times of war a powerful naval force is needed to withstand any attack by enemies. Now much attention is being paid to India's maritime routes as the war has become three-dimensional now the Navy also has to take the help of the Army and the Air Force. Unless there is coordination between these three forces, the chances of winning the war are reduced. For example, during the Indo-Pakistan war of 1971, the Pakistani submarine had come close to Vishakhapatnam. The Indian Navy also has the task of protecting the transport and shipping, as much of India's trade is done by sea.⁸

India has sought to bring about changes and new reforms in its Marines. Indian armies have also practiced joint military exercise with many other maritime powerful countries. India has also ordered Russia to ship a new Aircraft Carrier that named as admiral Gorshkov, which is expected to get India soon. India is in dire need of modernizing and strengthening its Marines. The Indian Navy is currently considered to be a good naval force in the world, but at present it has a severe shortage of modern ships and nuclear submarines of many new ships. In this connection, several countries in India have been negotiating to buy them. The (Defence Research and Development Organization – DRDO) an institution created by the Government of India for defense production in the country. DRDO was also given some projects to build the ships and weapons needed for the Indian Navy. But several projects are already in the process of being completed at their scheduled time in the R&D departments. So being alone can't finish all of these projects. India's relations with the United States are currently improving. The two countries also recently conducted joint naval exercises (the Malabar), and the US Nuclear-powered ship Nimitz came to India and participated in it.

So we can say that the sea has a significant contribution to the economic, commercial and military development of any country. Geographically, the countries associated with the sea also face many kinds of development opportunities and

security challenges from the sea. The Indian Ocean contributes immensely to India's development. India receives a wide variety of minerals, oils, gases and seafood (fish, crabs, etc.) from the Indian Ocean. Much of India's coastline is still untouched, and it is believed that India could find many more minerals, oils and gas reserves from the Indian Ocean by research. Currently all countries of the world depends upon the Indian ocean for their trade. The Indian Ocean region has the largest trade of (oil and gas) in the world, and because of its importance, Western powers do not miss the opportunity to enter the region. Many western countries have also established their own military bases in the region for their benefit. The small and poor countries of the region have made an impact in this area by helping the western countries with wealth and weapons. China is a neighboring country of India but has no direct contact with the Indian Ocean. Because of this, China has forged friendships with Pakistan and has taken a route from its Gwadar port to the Indian Ocean. In addition, China has also established a strategic and military base for electronic waves and other countries' secret messages on Myanmar's Great Coco Island. China also has maritime facilities at Hambantota in Sri Lanka. Thus, China has drawn a triangle against India in the Indian Ocean on three sides. China has been keeping a close eye on the Indian coastline and has collected a considerable amount of information about Indian maritime strength and security. China, along with India's maritime neighbours (Pakistan, Myanmar, Sri Lanka and Bangladesh), is becoming a dangerous net around India. Indian companies are engaged in oil exploration in Vietnam and other maritime areas, but China has been repeatedly threatening them. The United States has also built a military base called the Diego-Garcia, near the islands of Sri Lanka in the Indian Ocean.⁹

Maritime trade contributes significantly to the economic and industrial development of any country. Each country relies heavily on the sea for oil, energy needs, essential commodities trading, and seafood. The Indian Ocean offers many benefits to India. But looking at the history of India, we also find the danger of the threat of maritime attack. In the new era, India also has to protect its coastline, islands, fisheries and marine vessels in the Indian Ocean. India's maritime power is currently well-equipped to withstand external attacks, but the Indian maritime fleet has new maritime and new marines to meet the changing international environment, national interest and new maritime challenges. The islands of India, such as Andaman-Nicobar, Minicoy and Lakshadweep, are far from the mainland of India in seawater, and many are closer to the other parts of the country. In view of their strategy, the government needs to protect the territorial waters of the Andaman-Nicobar Islands in the Bay of Bengal and maintain strong contact with Indian soil.

The Government of India, recognizing the importance of the Andaman-Nicobar Islands in the Bay of Bengal, has a naval base named as N. S. Jarwa. It is the Indian Government's responsibility to protect the citizens of these islands from any natural disaster or external attack. The battlefield in Trivandrum in India, which is 450 km from Minicoy, and Cochin's army of elites are not enough to meet Indian islands and national interests in the Indian Ocean. Currently India and the rest of the world are facing the challenge of maritime pirates as a new challenge. Against these pirates, maritime powers and borders need to take joint initiatives.¹⁰

Conclusion: From the above study it is clear that the Indian Ocean has been very important from politically, economically, socially and technologically from the ancient period to till present time. At present, the importance of the region has been based on changes in international politics since World War II. During this time, the importance of the region has emerged as a regional group with political, social, cultural and economic importance. The presence of superpowers not only impacted India's security but also threatened the security of many smaller countries along the Indian Ocean. The superpowers rapidly sanitized the region, which had to suffer the consequences of India and other developing countries. To overcome this problem, countries adjacent to the Indian Ocean passed a resolution by the United Nations General Assembly in 1971 to make this area an area of peace (Zone of Peace), which was successful. Yet India needs to strengthen its navy to strengthen its national security and at the same time, it needs to improve the Army and the Air Force so that India can face any internal and external attack and maintain their national security.

REFERENCES

1. Mishra, P.K. (1998), "*Sea Power in the Indian Context*", M. Phil. Dissertation, University of Madras, India.
2. "*Coast Guard Act, 1978*", pp.10-12, at <https://www.mod.gov.in/sites/default/files/Coast%20Guard%20Act%2C%201978.pdf>
3. "*Roles and Responsibilities of Coast Guard*", Indian Coast Guard, at <https://joinindiancoastguard.cdac.in/role.html>
4. "*Maritime Surveillance*", Indian Coast Guard, Ministry of Defence, at https://indiancoastguard.gov.in/content/1718_3_MaritimeSurveillance.aspx
5. Bhattacharya, Debasis. (2021), "*India's focus on enhancing maritime security as the UNSC president: Leadership envisioning a global roadmap*", Observer Research Foundation, at <https://www.orfonline.org/expert-speak/indias-focus-on-enhancing-maritime-security-as-the-unsc-president/>

6. Captain Das, Himadri. (2021), “*Marine Policing and Maritime Security in India: Evolving Dimensions*”, National Maritime Foundation, at <https://maritimeindia.org/marine-policing-and-maritime-security-in-india-evolving-dimensions/>
7. Chaudhury, Rahul Roy. (1998), “*India's Maritime Security*”, India International Centre Quarterly, Vol. 25, No. 4, pp.129-139.
8. Sidhu, K.S. (1983), “*The role of navy in India's defence*”, Harnam Publication, New Delhi.
9. Berlin, Donald. L. (2006), “*India in the Indian Ocean*”, Naval War College Review, Volume-59, Article-6, at <https://digital-commons.usnwc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2107&context=nwc-review>
10. Chaudhury, Rahul, Roy. (1999), “*India's Maritime Challenges in the early 21st century*”, Indian Defence Review, (April-June), Vol-14(2), New Delhi.

SPECIAL NEED CHILDREN: LEGAL RIGHTS

Manjeet Dhariwal
Associate Professor,
Mehar Chand College of Education,
Bhanupli, Punjab

Abstract

The Education of special need children never received such amount of consideration and special efforts were made by government and non-government agencies in past as in present. In the second half of the twentieth century, new thinking and new realization have opened new directions for education of special children. The child with special needs like all other members of the society, the special need children must have the same rights to education, work and full participation in the society. These realizations, recognition and thinking on the part of educationists, planners and teacher have led to the conceptualization of integrated education.

Keywords : Education, Special Need Children, Disabilities Education, Rehabilitation.

All human beings are been force and equal in dignity and rights. They are endowed with reason and conscience and should act towards on another in a spirit of brotherhood. The optimum development of a nation depends upon the nature and kind of its human resources. All individuals regardless of their assets and liabilities of personality and potentiality contribute towards national development. Special children too cannot be excluded from this. In India, special education is an emerging discipline and an essential part of the modern education system. It includes all aspects of education which are necessary to successfully been the courses and training programmes for special needs children. In fact, special education/special school is not a separate system, it is an integral part of the total programmes of education only.

The education of special need children never received such amount of consideration and special efforts were made by government and non-government agencies in past as in present. In the second half of the twentieth century, new thinking and new realization have opened new directions for education special children. The child with special needs like all other members of the society, the special need children must have the same rights to education work and full participation in the society. These realizations, recognition and thinking on the part of educationists, planners and teacher have led to the conceptualization of integrated education.

The history roots of special education are found in Europe and America primarily in the 19th century. In ancient civilization handicapped children were either killed or subject to abuse and neglect. Systematic efforts to provide special education

started in the 10th century. It is a fact that the European physicians were initially concerned about the education of special need children. Similarly much of the initial work in the field of special children in America.

The history of special education doesn't indicate "Europe Food, Americabad". But it is true that important ideas in special education found their way for Europe to America. Europeans and American physicians and educators contributed greatly to the development of special education, most prominent among them were: Itard, Samuel Gridley, Howe E. Seguin, T.H. Gallardet, Sigmund Freud, Pinel & Sultivan.

Seguin is known as the greatest teacher of mentally deficient. Being influenced by the achievements of Itard he established the first public school for the feeble-minded in Paris in 1837. In 1846 he published his classic text book Idiocy and its treatment by the Physiological Method. His concept of education was the promotion of the harmonious physical, intellectual and moral developments of the child. His techniques and materials later became the basis for the so called Montessori Method. Seguin migrated to America and worked in collaboration with Samuel. The sensational discoveries and revolutionary ideas of Itard, Seguin and their successors during the 19th century which have formed the foundation for present day special education.

Individualized instruction for the mentally children. A carefully sequenced series of educational tasks for the special need children. Emphasis on stimulation meticulous arrangement of the child's environment. Immediate reward for correct performance. Tutoring in functional skills. A belief that everyone should be educated to the greatest possible. An assumption that every child can improve to some degree. There were many other Europeans and American physicians and educators whose fascinating and brilliant careers helped to shape special education. In fact, the early years of special education were vibrant with the pulse of new ideas of great physicians and educators. The results they achieved with handicapped children were truly remarkable. But despite the energy, optimism and achievements of these early leaders, special education lost its momentum during the last part of the 19th century. Pessimism took hold human and effective treatment turned to ineffective institutionalization and human warehousing hope turned to despair. The special schools which were opened in the late 1800 become dumping grounds for all kinds of misfits. Many factors were responsible for the decline of special education. Such as too much expectations of parents for their disabled children to achieve miraculous cure too soon. Total failure of special education personnel in some cases. Disagreement among professionals about the appropriate method of education. Lack of financial support for providing special education social, political and economic turmoil resulting from the civil war. The idea that the handicapped were inherently inferior. The influence of Charles Darwin's theory

of evolution, the survival of the fittest. After the second world war special education made a comeback with healthy and powerful people like president Kannedy and president Johnson taking interest in the education of all handicapped. Education of the special children was initially considered as a privilege with the development of democracy and socialism in different countries of the world education was considered to be a basic right of the child. This realization paved the way for main streaming disabled children. The concept of equality includes the right of the disabled as approved by the United General Assembly in 1975. Despite inclusion in the U.N. charter, these rights have not become a practical reality for millions of special need persons throughout the developing world.

India is committed to the welfare and uplift of its less privileged citizens. Towards this goal several provisions have been included in the Indian Constitution for care and protection of disadvantages group. Exploratory efforts begin in 1980 suggest a comprehensive law for the disabled. These continued and intensified in this decade as an international year disabled persons with equality and full participation. The Bahaul Islam committee felt that the rights of the handicapped should be protected.

The general purpose of the proposed legislation is to promote the welfare of physically and mentally handicapped persons so that they can lead designed'. Full productive life by giving the equal opportunity enshrined in article 16 and 46 of the constitution of India through the proposed legislation the state should be made responsible with regards to the fundamental policies for the physically and mentally handicapped through proper medical care, habitation, rehabilitation training, protection, education and vocational training, recreation, promotion of employment, social security etc. By providing various benefits and provisions. Rehabilitation council of India act 1992 has been enacted with authors the council to control quality of special education. Different western countries have instituted statutory provisions in favour of integrated education. In India, however, there is no such law but polices of education from 1964 onwards have recommended placement of these children in regular schools with adequate support system. The centrally sponsored scheme for integrated education for disabled children was initiated in early seventies by the government of India in various states. The scheme has been revised and now covers the different types of the handicaps (1) Mental Retardation (2) Learning Disability (3) Visual Impairment (4) Hearing Impairment (5) Speech Impairment (6) Physical Disability

The early history of social education started with the hearing handicapped as early as 1555 when the Spanish monk Pedro Pedro de Leon target taught a small number of deaf children to read, write and speak and learn academic subjects Jnan Pabla Ronet in 1620 wrote the first book on the education of the deaf and developed a

one-handed manual alphabet that is being used even today. In the context of India the Kothari Commission (1964-66) observes that converted goal of universalisation of elementary education depends upon the extent of success in bringing special groups of children with in the education networks. Unless educational services extended to this groups of children on mass scale the universalisation of elementary enrolment of the handicapped children in relation to total children at the elementary stage is 0.07 percent. This low percentage of enrolment speaks volumes for the serious neglect and denial of educational opportunity for millions of disabled children in the country even though the constitution of the country prescribe compulsory education for all children upto primary level. Integration of the handicapped, into the regular school programme enunciated by the Kothari commission leads to (1) reduction of costs of education (2) promotion mutual understanding between the handicapped and non-handicapped. It is increasingly felt that every attempt should be made to bring in as many children into integrated programmes as possible. He has been reinforced in the National Policy on education 1986 stipulates that where ever possible education of children with 10 computer handicaps and others. The children with serve handicaps are proposed to be enrolled in special schools with hostel at district headquarters. The ideal scenario for education along with other children by 1995. The programme of Action (POA) 1986 and 1992 suggest pragmatic placement principles. It postulates that a child with disability who can be educated in a general school should be educated in general school only and not in a special school. The POA mentioned the detailed measures to be taken important amongst them being massive in service training for teachers, orientation programmes for administrators' development of supervisory expertise in the resource institutions like the SCERT and DIET etc. According to the international standard classification of education (UNSECO-1997), the term Special Needs Education means educational intervention and support designed to address SEN. The term SNE has come into use as a replacement for the term "Special Education". Educational provisions are made for the SEN in our country. Integrated Education, NCERT joined hands with UNICEF and launched Project Integrated Education for disabled children. (PIED) and IED scheme provides for a wide range of incentives for the education of children. Many International documents like Universal Declaration Human Rights (1948) Jometein World Declaration Education for all hand confirmed the right of every child to education, including with disabilities. For the Indian situation in the form of three legislation acts is (1) The Rehabilitation Council of Indian Act, 1992 (2) The Person with Disabilities Act (1995) (3) National Trust for Welfare of Persons with Actism, Cerebral Palsy, Mental Retardation and Multiple Disabilities Act (1999). The appropriate government set shall set up adequate number of teachers training

institutions and assist the National Institutes and other voluntary organization to develop teachers training programmes.

Individuals with disabilities education act is federal law. There are other facts

- Elementary and Secondary Education Act of 1965
- Rehabilitation Act of 1973
- Family Education Rights and Privacy Act of 1974
- Education for All Handicapped Children Act of 1973
- Micknney- Vento Homeless Assistance Act of 1987
- Technology- Related Assistance for Individuals with Disabilities Act of 1988
- Individuals with Disabilities Education Act of 1996
- Americans with Disabilities Act of 1990
- Government Result and Performance Act of 1993
- No Child Left Behind Act of 2001
- Improving Head Star for School Readiness Act of 2007

These acts empower persons with disabilities and promote their quality and participation by eliminating discrimination of all kinds.

Vocational Rehabilitation Centers (V.R.C) have been established National Institutes have been started functioning. A three percent job reservation for the handicapped and special employment exchanges have been set up. National Awards, Tax Concession, Self Employment Schemes, Sheltered Workshops are also available for the special need children. District Rehabilitation Centers (DRC) have been setup Delhi. The NGOs have done commendable work in the area of disability over the years. There are 320 voluntary organization working for it. The Rehabilitation Council of India is now regulating the training recognition and derecognition of special education centers institutes. Training programmes for Physiotherapists, Occupational Therapists, Audiologists, Nobility Instructors of the Blind, VocationalInstructors and Counselors, Placement Officers, Clinical Psychologists Rehabilitation Workers and other being held in various National Institutes and Universities as per the norms of the Rehabilitation Council of India. There are four National Institutes (1) National Institute for Visually Handicapped at Dehradun (2) National Institute Hearing Handicapped at Mumbai (3) National Institute for the Orthopedically Handicapped at Kolkata (4) National Institute for Mentally Handicapped at Hyderabad. Besides, the National

Institute for Rehabilitation, Training and Research at Olatpur (Cuttack), the Institute for the Physically Handicapped at New Delhi, the School for Mental Retarded Children at New Delhi and Training Centre for the Adult Deaf at Hyderabad. These institutes have the main responsibility for training research workers, development of designs for finding and incentives. There are 900-1000 special schools for blind and deaf children.

Special education did not suddenly spring up as a new discipline, nor did it develop in isolation from other disciplines. In the 20th century members of the medical profession has continued to play important roles in the field of Special Education. Psychologists study of learning helped focus attention in children with special education needs. Special Education was initially the concern of Physicians and later of psychologists is growing very fast to become an independent discipline. Opening of M.A. (Special Education) B.Ed & M.Ed (Special Education) in different university department and colleges in an indication of this trend.

REFERENCES

1. Uttam Kumar Singh, A.K. Nayak, Special Education
2. M.Alice Raj Kumari, D. Rita Suguna Sundari, Digumarti Bhaskara Rai, Special Education
3. Dr. Anupriya Chadha, Educating Children with Special Needs
4. Juliet Stone, Mobility for Special Needs
5. Dr. N. Arunachalam, Educating Children with Special Needs
6. Kondru Subba Rao & Degumarti Bhaskara Rao, Gifted and Talented Education
7. Dr. Inderdev Singh Nandra, Knowledge and Curriculum
8. Mahesh Bhargawa, Exceptional Children their Education & Rehabilitation

LEGAL AID FOR WOMEN

Adv. Manpreet Kaur

Advocate Supreme Court of India

Abstract

Being an Advocate by profession, it has always been my pleasure to look for an opportunity to help any women who need free legal aid. Coming in contact with women who are in dire need of legal and financial help, I have realized that lack of knowledge about the availability of legal rights and procedure for enforcement of the same, has resulted in a great injustice to the uneducated citizens, poor and weak categories of litigants/victims. The concept of legal aid had acquired the States of a movement in view of large number of judgments of Supreme Court holding that equal protection of law and equal access to justice to all people especially the poor who lack means to knock at the door of justice.

Keywords : Women Issues, Free Legal Aid, Equal Opportunities, Justice.

Being an Advocate by profession, it has always been my pleasure to look for an opportunity to help any women who need free legal aid. Coming in contact with women who are in dire need of legal and financial help, I have realized that lack of knowledge about the availability of legal rights and procedure for enforcement of the same, has resulted in a great injustice to the uneducated citizens, poor and weak categories of litigants/victims.

Article 39 of the Constitution of India laying down, certain principles of policy to be followed by state was inserted by forty fourth Amendments in 1979. It required that State shall, in particular direct its policy towards securing. That citizen's men and women equally, have the right to an adequate means to livelihood and that there is equal pay to equal work for men and women (Article 39 (d)).

Article 39-A introduced by forty second Amendment requires States to secure that the operation of the legal system promotes justice, on a basis of equal opportunity, and shall in particular, provide free legal aid, by suitable legislation or schemes or in any other way, to ensure that opportunities for securing justice are not denied to any citizen by reason of economic or other disabilities.

The above said articles emerged as assistance to the accused.

Justice P.N. Bhagwati in Sheela Barse Vs. State of Maharashtra (1983)2 SCC 96 observed as follows:-

“... legal assistance to a poor or indigent accused who is arrested and put in jeopardy of his life or personal liberty is a constitutional imperative mandated not only by Article 39-A but also by Articles 14 and 21 of the Constitution. It is a necessary *sine qua non* of justice and where it is not provided, injustice is likely to result and undeniably every act of injustice corrodes the foundations of democracy and rule of law, because nothing rankles more in the human heart than a feeling of injustice and those who suffer and cannot get justice because they are priced out of the legal system, lose faith in the legal process and a feeling begins to overtake them that democracy and rule of law are merely slogans or myths intended to perpetuate the domination myths of the rich and the powerful and to protect the establishment and the vested interests.”

The legislation has taken care of the women by making a special provision i.e. Section 5 in the Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005.

Section 5 deals with duties of Police Officers, service providers and Magistrate to inform a victim aggrieved person of her right for free legal services under the Legal Services Authorities Act, 1987. Section 5 of DV Act reads as follows:-

“5. Duties of police officers, service providers and Magistrate.- A police officer, protection officer, service provider or Magistrate who has received a complaint of domestic violence or is otherwise present at the place of an incident of domestic violence or when the incident of domestic violence is reported to him, shall inform the aggrieved person-

- (a) of her right to make an application for obtaining a relief by way of a protection order, an order for monetary relief, a custody order, a residence order, a compensation order or more than one such order under this Act;
- (b) of the availability of services of service providers;
- (c) of the availability of services of the protection officers;
- (d) of her right to free legal services under the Legal Services Authorities Act, 1987 (39 of 1987);
- (e) of her right to file a complaint under Section 498-A of the Indian Penal Code (45 of 1860), wherever relevant :

Provided that nothing in this Act shall be construed in any manner as to relieve a police officer from his duty to proceed in accordance with law upon receipt of information as to the commission of a cognizable offence.”

It is clear from the above said provision that an aggrieved woman has a legal right to be informed about the free legal services available to her under the Legal Services Authorities Act, 1987. Awareness of the legal rights is as important as the right to access to legal procedure for getting justice.

In case as woman is physically assaulted threatened or harassed in her home by a person with whom she resides in he same house, then she is suffering from Domestic Violence. The D.V. Act gives her a right to claim protection and assistance against domestic violence. She is entitled to receive protection and assistance under the D.V. Act, if the person she is residing within the same house commits any of the following acts of violence against her or a child in her care or custody:-

Physical Violence: For example-

- (i) Beating,
- (ii) Slapping,
- (iii) Hitting,
- (vi) Biting,
- (v) Kicking,
- (vi) Punching,
- (vii) Pushing,
- (viii) Shoving or
- (ix) Causing bodily pain or injury in any other manner.

Sexual Violence: For example-

- (i) Forced sexual intercourse;
- (ii) Forces to look at pornography or any other obscene pictures or material;
- (iii) Any act of sexual nature to abuse, humiliate or degrade or which is otherwise violative of her dignity or any other unwelcome conduct of sexual nature;
- (iv) Child sexual abuse

Verbal and Emotional Violence: For example-

- (i) Insults;
- (ii) Name-calling;
- (iii) Accusations on character or conduct etc.;
- (iv) Insults for not having a male child,
- (v) Insults for not bringing dowry etc.;
- (vi) Preventing her or a child in her custody from attending school, college or any other educational institution; bis

- (vii) Preventing from taking up a job;
- (viii) Forcing to leave job;
- (ix) Preventing her or a child in her custody from leaving the house;
- (x) Preventing from meeting any person in the normal course of life to no events;
- (xi) Forcing to get married when she do not want to marry;
- (xii) Preventing from marrying a person of her own choice;
- (xiii) Forcing to marry a particular person of his/their own choice;
- (xiv) Threat to commit suicide;
- (xv) Any other verbal or emotional abuse.

Economic Violence: For example-

- (i) Not providing money for maintaining her or her children,
- (ii) Not providing food, clothes, medicines etc. for her or her children,
- (iii) Stopping from carrying on her employment,
- (iv) Disturbing in carrying on her employment,
- (v) Not allowing to take up an employment, or
- (vi) Taking away her income from her salary, wages etc. or
- (vii) Not allowing to use her salary, wages etc.,
- (viii) Forcing her out of the house,
- (ix) Stopping from accessing or using any part of the house,
- (x) Not allowing use of clothes, articles or things of general household use,
- (xi) Not paying rent if staying in a rented accommodation, etc. Site If an act of domestic violence is committed against her by a person/s with whom she is residing in the same house, she can get all or any of the following orders against the person(s)-

(a) Under Section 18:

- (i) To stop committing any further acts of domestic violence on her or her children;
- (ii) To give her the possession of her stridhan, jewellery, clothes etc.;

(iii) Not to operate the joint bank accounts or lockers without permission of the Court.

(b) Under Section 19:

- (i) Not to stop her from residing in the house where she is residing with the person/s;
- (ii) Not to disturb or interfere with her peaceful enjoyment of residence;
- (iii) Not to dispose off the house in which she is residing;
- (iv) If her residence is a rented property then either to ensure payment of rent or secure any other suitable alternative accommodation which offers her the same security and facilities as earlier residence;
- (v) Not to give up the rights in the property in which she is residing without the permission of the Court.
- (vi) Not to take any loan against the house/property in which are residing or mortgage it or create any other financial liability involving the property;
- (vii) Any or all of the following orders for her safety requiring the person/s to-

(c) General Order:

- (i) Stop the domestic violence complained/reported.

(d) Special Orders:

- (i) Remove himself/stay away from her place of residence or workplace;
- (ii) Stop making any attempts to meet her,
- (iii) Stop calling her over phone or making any attempts to communicate with you by letter, e-mail etc.
- (iv) Stop talking to her about marriage or forcing her to meet a particular person of his/their choice for marriage;
- (v) Stay away from the school of her child/children, or any other place where she and her children visit;
- (vi) Surrender possession of firearms, any other weapon or any other dangerous substance;
- (vii) Not to acquire possession of firearms, any other weapon or any other dangerous substance and not to be in possession of any similar article;

- (viii) Not to consume alcohol or drugs with similar effect which led to domestic violence in the past;
 - (ix) Any other measure required for ensuring her or her children's safety.
- (e) An order for interim monetary relief under Sections 20 and 22 including-
- (i) Maintenance for her or her children,
 - (ii) Compensation for physical injury including medical expenses,
 - (iii) Compensation for mental torture and emotional distress,
 - (iv) Compensation for loss of earning,
 - (v) Compensation for loss caused by destruction, damage, removal of any property from your possession or control.

Any of the above relief can be granted on an interim basis, as soon as she make a complaint of domestic violence and present her application for any of the relief before the Court.

Though the law provides a right to seek protection against the above noted acts of Domestic Violence but somebody with legal knowledge is required to provide the necessary information of legal rights to an aggrieved person.

Ours is a welfare state therefore, it is the duty of the state to ensure that the citizens get justice according to law the assistance of a lawyer is always required because of intellectual deficiency or disability of the persons concerned and due to financial Constraints and inability to engage a lawyer it becomes obligatory for the State to also provide financial aid. The various law commissions have submitted reports had recommended that legal aid should be available in all Courts so that indigent persons could get justice. Justice P.N. Bhagwati Committee had reported inter-alia that the traditional method of providing justice has operated to close the doors to the Courts to poor and has caused gross denial of justice in all parts of the country to millions of people to whom justice has no meaning.

In State of Maharashtra Vs. Manu Bhai Pragji Vashi AIR 1996 SC 1, the Supreme Court observed that it is the obligation of the State to provide free legal and “by suitable legislation or by schemes or” in any other way”, so that opportunities for securing justice are not denied to any citizen by reason of economic or other disabilities. The words occurring in Article 39-A are of very wide import.

It was observed by Supreme Court in the case of Hussainara Khatoon Vs. Home Secretary, State of Bihar, AIR 1979 SC 1369 that it was high time that a comprehensive

legal service programs be is introduced in the country. That is not only a mandate of equal justice implicit in Article 14 and right of life and liberty conferred by Article 21, but also a compulsion of the constitutional directive embodied in Article 39-A of the Constitution of India.

The concept of legal aid had acquired the States of a movement in view of large number of judgments of Supreme Court holding that equal protection of law and equal access to justice to all people especially the poor who lack means to knock at the door of justice. This had set a stage for enacting the Legal Services Authorities Act, 1987 by the Parliament with object of constituting Legal Services Authorities to provide free and competent legal services to the weaker section of the society and to ensure that the opportunities for securing justice are not denied to any citizen by reason of economic or other disabilities, and to organize Lok Adalats to secure that the operation of legal system provide justice on the basis of equal opportunities.

The Legal Services Authorities Act, 1987 was brought into effect on 9th day of Nov, 1995. This Act provides for the Constitution of National Legal Services Authority, State Legal Services Authorities, District Legal Services Authorities alongwith the High Court Legal Services Committees and Taluka Legal Services Committees with a view to provide free legal and competent legal services. It also made provisions for holding Lak Adalats.

Legal Aid Committee has been constituted in each District to provide free legal aid to the poor and economically weaker sections including women of the society. A list of empanelled Advocates is maintained in each District giving an option to a litigant to choose any advocate of said list for contesting the cause in the appropriate Court of law.

In a case Rajesheen Dharmendrabhai Patadia Vs. State of Gujarat 2002 CrI. J.S. (Guj), the High Court reminded that it was the duty of members of the Bar and Benches to make litigants i.e. women to be made known of their legal right under the Legal Services Authorities Act.

In another case Prafullaben Dhirubhai Kanjiya Vs. Dhirubhai Kachrabhai Kanjiya AIR2001 Guj 157. In this case the lady invoked in litigation had to incur unnecessary heavy expenses in her litigation till High Court. The High Court found that the lady had not been informed about her right to have free legal aid. The Gujarat High Court Legal Services Committee was directed to provide free legal aid to the lady.

There has been judicial precedent in the Punjab and Haryana High Court where the High Court had issued directions that the entire treatment of a victim of Acid attack

be met from the funds provided to the Legal Services Authorities constituted under the Legal Services Authorities Act. In view of above discussed provisions of law pertaining to the free legal aid available to aggrieved women, the need of the hour is that effective steps should be taken by the Legal Services Authorities to depute special agencies to spread awareness amongst the general public by holding seminars and functions for promoting the various agencies i.e. Government and non-Government Organisations to spread widely, the awareness about the legal rights available to the women of the society and about the law supporting the women and also the availability of free legal aid to the women under the above said provisions. The necessary education requires to be imparted about the legal rights and mode of enforcement of said rights and the legal aid funds made available under law.

REFERENCES

1. Legal service authority act 1987
2. Protection of women from domestic violence 2005
3. The constitution of India
4. Judicial orders of courts

LACK OF FORMAL EDUCATION: A CAUSE TO SPREAD HIV/AIDS AMONG WOMEN

Dr. Dilraj Kaur

Assistant Professor,

Department of Sociology, Government College,
Mahain, Sri Anandpur Sahib

Abstract

HIV/AIDS is an epidemic which is spreading speedily all over the world from high risk population to general population. Women and girls are becoming victims of this disease at large scale. Gender inequality, lack of access to formal education and economic dependency on male members do not allow them to even think about their reproductive rights. In patriarchal society, girls are treated as a liability on the family and their education, health and other basic needs are often ignored. Lack of knowledge about HIV/AIDS makes girls victims of HIV/AIDS. They either get infected due to immorality of their partners or the negligence of health care providers. Drug injected through infected syringes is also one of the reasons. If any person, either man or woman get HIV, circumstances compel them to live stigmatized and discriminatory life. Formal education plays a very important role in protecting girls from getting infected with HIV/AIDS as it makes them capable to have an access to get knowledge on health issues. Education helps them to think rationally about their health, have an open discussion about sex and sexually transmitted infections which help them to protect themselves from HIV/AIDS. Education also helps them to become economically independent and empowers them to make their choices in marriage and other issues. This paper identifies the importance of awareness about HIV/AIDS for women to protect themselves from getting infected with this dreadful disease.

Keywords : HIV/AIDS, Awareness, Women, Reproductive Rights.

Introduction

The HIV/AIDS epidemic has gained spur during the last fifteen years, expanding to almost all regions of the world and has become to be a major global challenge. Women constitute nearly half of world's AIDS population. In 2005, women represented 26 percent of HIV/AIDS diagnoses, compared with 8 percent in 1985 (CDC, 2007). Women and girls bear a disproportionate share of the burden of this disease because they are vulnerable in many ways. The infection passes more efficiently from an infected man to a woman than from a woman to a man. Women face difficulties for a wide range of socio-cultural and economic reasons in assessing information and services to protect them from infection or to help them care for

themselves once infected. Because of the low socio-economic status and limited educational opportunities, women and girls often lack basic information about HIV and AIDS. Additionally, knowledge and awareness about HIV and AIDS is quite low, especially among women. The Behavioural Surveillance Survey conducted in 2001 found gender disparities in the knowledge about HIV and AIDS and the awareness was particularly low among rural women in Bihar, Gujarat, Uttar Pradesh (NACO, 2001). Further, cultural taboos like speaking about sex or showing interest in or knowledge about sexual matters acts as a barrier to girls receiving HIV-related information from the elders or for that matter even from their peers. Culturally, the normative ideal of a good woman and wife is one who is subservient, self-sacrificing, and innocent about sex. According to Dube (2000) woman is thought to be indecent if she seeks information about sexuality and sexually transmitted infection. She cannot ask her partner to use condom even if she fears of getting infection with AIDS or STDs. The economic dependency on men is also one of the factors contributing to spread of HIV among women. Gender inequalities and the low status of women limit their access to resources. Women feel powerless and unable to protect themselves as they are in no position to negotiate safe sex within or outside of marriage. Many married, monogamous women find themselves infected with HIV even when they themselves have not engaged in risky behaviour. In our society where gender inequalities exist in every sphere, stigma and discrimination, surrounding HIV/AIDS has heavy impact particularly on women. Women tend to experience stigma and discrimination in its harshest and most damaging forms (Liamputtong et al. 2009; Paxton et al. 2005). Women living with HIV/AIDS are very frequently referred to as “vectors”, “diseased” and “prostitutes” (Dixit, 2005; Ndinda et al. 2007; Stein and Kuhn, 1996). Education is an effective tool to reduce the social and economic vulnerabilities that often make girls and women more prone to become infected with HIV/AIDS. Education promotes gender equality and women empowerment. Educating girls and providing them with the knowledge and skills can help them to make good choices for their lives and enable them to be aware about their reproductive rights. Higher education levels are also clearly correlated with delayed sexual participation, greater HIV awareness, knowledge about its causes and prevention, fewer sexual partners, more conscious about using condom and more open to have healthy discussion on sex related issues.

HIV/AIDS AMONG WOMEN

Globally, there were an estimated 2.3 million adolescent girls and young women living with HIV in 2015, which comprised of 60 percent of all young people living with HIV (15-24). In 2015, of the total estimated 1.9 million new HIV infections among adults (15 and older) globally, 900,000 or 47 per cent were among women. 58

per cent of new HIV infections among young persons aged 15-24 in 2015 occurred among adolescent girls and young women (UN women, 2016). There are significant regional differences in both the new HIV infections among women and in the proportion of women living with HIV (15 and older) as opposed to men, and the gaps are even more notable among young women (aged 15-24) versus young men.

Despite the fact that 51 percent of people living with HIV globally are female, higher treatment coverage and better adherence to treatment among women have driven more rapid declines in AIDS-related deaths among females, deaths from AIDS related illnesses were 27 percent lower among women and girls in 2016 than they were among men and boys. Nonetheless, AIDS- related illnesses remain the leading cause of death among women of reproductive age (15–49 years) globally, and they are the second leading cause of death for young women aged 15–24 years in Africa (UNAIDS, 2017a). The number of women with HIV infection and AIDS has been increasing steadily worldwide.

REVIEW OF LITERATURE

According to Odu and akanle (2008) appropriate knowledge about HIV/AIDS transmission makes people aware to adopt safe sexual behaviour. Tenkorang (2013) argued that knowledge about HIV play a very important role to prevent HIV transmission and for behavioural change. According to World Bank (2012) by providing young women with greater economic opportunities and independency, education helps them to gain knowledge, skills, and opportunities which they need to make their own informed choices about late marriage and reproductive rights. Women in context of health are considered more vulnerable compared to men because poor women in both rural and urban areas have limited exposure to mass media and less formal education which also inhibits their access to information (Chatterjee, 1999).

According to Bakilana et al. (2005) education has been called the “social vaccine” against HIV/AIDS as it is very helpful in reducing vulnerability of HIV infection especially among girls and women. Murugan et al. (2010) stated that the education plays an important role in creating awareness of the epidemic HIV/AIDS. Angrist (2006) reported that well educated people have a greater sense of control over their lives and their health, and higher levels of social support. According to Baker et al. (2010) there is a correlation between level of education and person’s vulnerability to HIV. Higher level of education means lower vulnerability to contract HIV/AIDS. Williams et al. (2000) on the other hand reported that education is not a simple determinant of HIV risk.

MYTHS AND MISCONCEPTIONS ABOUT HIV/AIDS AMONG WOMEN

Lack of awareness about HIV, its mode of transmissions and prevention played a very significant role in lives of HIV positive women. Many women carry many misconceptions about HIV/AIDS and its mode of transmissions and a majority were either illiterate or had low level of education. Indian women develop disproportionate vulnerability to HIV/AIDS because they lack HIV awareness, live in conditions of poverty, and experience gender inequity (Rompay et al. 2008). Different studies have shown that married women have less awareness about HIV as compared to men (Krishna et al. 2004; Meundi et al. 2008). Lobiyal (2008) reported that due to lack of awareness many HIV positive pregnant women unknowingly transmit their infection to their children.

There is also a misconception among women that they can't get infected with HIV/AIDS if they are having sex only with their married partners. Clark (2004) reported that it is a common perception that married young women are not vulnerable to HIV because marriage is safe as these women have physical relations with their husbands only. Santhya and Jejeebhoy (2007) argued that little consideration has been given to married young people with regard to HIV as they were thought to be less vulnerable group. Bruce and Clark (2004) found that in Kenya and Zambia as compared to unmarried sexually active young girls more married women were infected with HIV.

OTHER FACTORS RESPONSIBLE FOR HIV/AIDS AMONG WOMEN

Lack of Access to Awareness programmes on HIV/AIDS

Women face problems regarding information on HIV and pregnancy. Women encounter difficulties with contraceptive use, negative attitudes towards childbearing from family and health care workers and problems in accessing safe legal abortions. Stigma attached with HIV also prevents women from getting information, education and counseling in spite of availability of these services. Women's relative lack of knowledge about own reproductive system (Grundfest, 1991) and women's relative lack of awareness of health risks (including HIV infection) involved in sexual activity (Oppenheim-Mason, 1994 and Topouzis and Hemrich,1994) makes them vulnerable. Young women are particularly more vulnerable if they lack of access to information, education and services related to health and prevention of infection. Lobiyal (2008) reported that due to lack of awareness about HIV, many positive pregnant women pass the infection to their children.

Gender Inequality

Gender inequalities also reflect in the sexual relations between husband and wife. First, men are more likely to play a dominant role and more likely to initiate, dominate and control sexual interaction. Cultural taboos like speaking about sex or showing interest in or knowledge about sexual matters acts as a barrier to girls receiving HIV-related information from the elders or for that matter even from their peers. Dube (2000) stated that a woman is believed to be indecent if she seeks information about sexuality and sexually transmitted infection. She cannot ask her partner to use condom even if she fears of getting infection with AIDS or STDs. Traditional gender norms are also a barrier in using condom. WHO (2006) also reported that it is seen that women have less power to say no for sex to their partner or ask them to use condom for safety purposes.

Low Economic condition of women

A few studies report that a majority of women infected with HIV, belong to poor economic background. Women living in deprived urban settings (i.e. slum settlements) are engaged in riskier sexual behavior than their counterparts in less deprived areas (Zulu et al. 2002). Women's economic dependency on men increases their vulnerability to HIV by constraining their ability to negotiate the use of a condom, discuss fidelity with their partners, or leave risky relationships. Further she is rebuked by her own family who accuses her of being of loose character and cursed for being alive. According to Rao (2002) due to low economic and social status men have more power over women's sexuality.

Lack of Reproductive Rights

According to UNAIDS (2009) in many countries around the world women are less likely to be able to negotiate condom use and are more likely to be subjected to non-consensual sex. Kistner (2003) stated that many women lack decision making power in their sexual relationships regarding whether and when to have sex, to use contraception, and to have children. UNAIDS (2008) found that discriminatory cultural practices are also responsible to limit women's access to get educated and have information on sexual and reproductive health which are necessary to protect themselves from STIs, including HIV, and unwanted pregnancies. Generally, and culturally, sex continues to be defined primarily in terms of male desire with women being the relatively passive recipients of male passion.

Lack of Access to Productive Resources

Women often lack access to productive resources and therefore have weaker negotiating power (including during sex) and hence higher vulnerability to HIV. These practices secure women's financial, material and social dependence on men. Research has shown that women who raise the issue of condom use with the men on whom they are economically dependent risk violent conflict, loss of support, or even abandonment (Basett & Sherman, 1994). Dependent women are reluctant to leave risky relationships, as they fear dire economic consequences. Women's economic condition, gender inequality, poverty and social discrimination make women more vulnerable to HIV infection and their inability to attain good reproductive health. WHO (2006) reported that due to low socio economic status of women and their lack of power results in difficulty of taking preventive measures from HIV.

RECOMMENDATIONS

1. Women should be provided formal education and information related to health, sex education, prevention methods and HIV/AIDS transmission.
2. Awareness campaigns on HIV/AIDS should have to be started on ground level so that women may also get benefit of that.
3. Govt. should make policies to provide equal opportunities to women in education and jobs.
4. An open and supportive environment for HIV positive women so that they may deal with their status more effectively by receiving treatment and psychological support.
5. Awareness of human rights in HIV positive women so that they may help themselves to improve their social and familial status.

Conclusion

Women constitute approximately 50% of the total population living with HIV/AIDS in the world. Women are silent victims of this disease. Their lack of access to education, their lack of knowledge about HIV/AIDS and power imbalance on the basis of gender has affected many women. It was an assumption that only female sex workers were found to be HIV positive and housewives were safe. But the clients of female sex workers are playing a role of bridge population to transmit the infection to their wives at home. Social norms and values of our patriarchal society do not allow women to raise their voices against injustice done to them. It is only education,

awareness programmes on HIV and economic independency, which can help women to safeguard themselves from this dreadful disease and enable them to live with dignity.

REFERENCES

1. Angrist, Joshua, Eric Bettinger, and Michael Kremer. "Long-term educational consequences of secondary school vouchers: Evidence from administrative records in Colombia." *American economic review* 96, no. 3 (2006): 847-862.
2. Baker D.P., Leon J, Collins JA (2010). Facts, attitudes and health reasoning about HIV and AIDS: Explaining the education effect on condom use among adults in Sub-Saharan Africa. *AIDS Behavior* 15:1319-1327.
3. Bakilana, A., Bundy, D., Brown, J., & Fredriksen, B. (2005). *The Global HIV/AIDS Program*.
4. Basett, M. and J. Sherman. 1994. 'Female Sexual Behavior and the Risk of HIV Infection: An Ethnographic Study in Harare, Zimbabwe'. *Women and AIDS Research Programme Report*, Series No. 3. Washington, D.C. International Centre for Research on Women.
5. Bruce, J., & Clark, S. (2004). *The implications of early marriage for HIV/AIDS policy*.
6. Centers for Disease Control and Prevention. *HIV/AIDS Surveillance Report*. Volume 17. Revised Edition. June 2007. Available at: <http://www.cdc.gov/hiv/topics/surveillance/resources/reports/2005report/pdf/2005Surveillance-report.pdf>
7. Chatterjee, N. (1999). AIDS-related information exposure in the mass media and discussion within social networks among married women in Bombay, India. *AIDS care*, 11(4), 443-446.
8. Clark, S. 2004. 'Early Marriage and HIV Risks in sub-Saharan Africa'. *Studies in Family Planning*, 35(3): 149-160.
9. Dixit, A. P. 2005. *Global HIV/AIDS Trends*. Delhi: Vista International Publishing House.
10. Dube, Sidharth.2000. *Sex, Lies and AIDS*. New Delhi: Harper Collins press, India.
11. Grundfest-Schoepf, B. 1991. 'Ethical, methodological and political issues of AIDS research in Central Africa', *Social Science and Medicine*, 33(7): 749-763.
12. Kistner, U. 2003. *Gender-based violence and HIV/AIDS in South Africa: A literature review*. Johannesburg, CADRE/Department of Health.

13. Krishna, A. (2004). Escaping poverty and becoming poor: who gains, who loses, and why?. *World development*, 32(1), 121-136.
14. Liamputtong, P., Haritavorn, N., & Kiatying-Angsulee, N. (2009). HIV and AIDS, stigma and AIDS support groups: Perspectives from women living with HIV and AIDS in central Thailand. *Social Science & Medicine*, 69(6), 862-868.
15. Lobiyal, A. K. 2008. Status of HIV/AIDS in India. New Delhi. Cyber tech Publication.
16. Meundi, A. D., Amma, A., Rao, A., Shetty, S., & Shetty, A. K. (2008). Cross-sectional population-based study of knowledge, attitudes, and practices regarding HIV/AIDS in Dakshina Kannada district of Karnataka, India. *Journal of the International Association of Physicians in AIDS Care*, 7(1), 27-34.
17. Murugan, S., Sabarimuthu, P., Umadevi and C.G. Desigan, 2010. Awareness about HIV/AIDS Among Adolescent Boys in Tribal Village of Nilgiris District, South India, *Humanity and Social Sciences J.*, 5(1);63-67
18. NACO, 2001. National Baseline General Population Behavioural Surveillance Survey
19. Ndinda, C., Chimbwete, C., Mcgrath, N., Pool, R., & MDP GROUP. (2007). Community attitudes towards individuals living with HIV in rural KwaZulu-Natal, South Africa. *AIDS care*, 19(1), 92-101.
20. Odu, B. K., & Akanle, F. F. (2008). Knowledge of HIV/AIDS and sexual behaviour among the youths in South West Nigeria. *International Journal of Tropical Medicine*, 3(4), 79-84.
21. Oppenheim, M. K. 1994. HIV transmission and the balance of power between women and men: a global view. *Health Transition Review*, Supplement 4:217 – 240.
22. Paxton, S.; G. Gonzales, K. Uppakaew , K. K. Abraham , S. Okta , C. Green, K. S. Nair , T. Parwati Merati , B. Thephtien , M. Marin & A. Quesada. 2005. 'AIDS-related discrimination in Asia', *AIDS Care: Psychological and Socio-medical Aspects of AIDS/HIV*, 17:4, 413-424.
23. Rao Gupta, Geeta. 2002. 'How Men's Power Over Women Fuels The HIV Epidemic: It Limits Women's Ability To Control Sexual Interactions'. Source: *BMJ: British Medical Journal*, Vol. 324, No. 7331 (Jan. 26, 2002), pp. 183-184 Published by: BMJ Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/25227251>
24. Rompay, Koen KA Van.; Purnima Madhivanan, MirriamRafiq, Karl Krupp, VenkatesanChakrapani, DuraiSelvan. 2008. Empowering the people: Development of an HIV peer education model for low literacy rural communities in India', *Human Resources for Health*, 6:6.

25. Santhya, K.G. and Shireen J. Jejeebhoy. 2007. 'Early Marriage and HIV/AIDS: Risk Factors among Young Women in India'. *Economic and Political Weekly*, 42(14): 1291-1297.
26. Stein, Z. A., & Kuhn, L. (1996). HIV in women: What are the gaps in knowledge. *AIDS in the World II. Global Dimensions, Social Roots, and Responses*, 229-235.
27. Tenkorang, E. Y. (2013). Myths and misconceptions about HIV transmission in Ghana: what are the drivers?. *Culture, health & sexuality*, 15(3), 296-310.
28. Topouzis, D. and G. Hemrich. 1994. *The socio-economic impact of HIV and AIDS on rural families in Uganda: An emphasis on youth*. UNDP HIV and Development Programme, Study Paper No. 2, UNDP. Available: <http://www.undp.org/hiv/study2E.htm>
29. UN Women (2016). Facts and figures: HIV and AIDS. Prevalence and New Infections. Retrieved from <http://www.unwomen.org/en/what-we-do/hiv-and-aids/facts-and-figures>
30. UNAIDS (2017a). 'Agenda for zero discrimination in health-care settings' [pdf]
31. UNAIDS, 2009. *Report on the global AIDS epidemic*. Geneva: UNAIDS. Available: http://www.unaids.org/global-report/global_report.htm
32. UNAIDS. 2008. *Report on Global AIDS epidemic*. Geneva: UNAIDS.
33. WHO. 2006. *Global consultation on strengthening the linkages between reproductive health and HIV/AIDS: Family planning and HIV/AIDS in women and children*. Available: <http://www.who.int>.
34. Williams, B., Gilgen, D., Campbell, C., Taljaard, D., & MacPhail, C. (2000). The natural history of HIV/AIDS in South Africa: A biomedical and social survey in Carletonville. Council for Scientific and Industrial Research.
35. World Bank (2002). "Education and HIV/AIDS – a window of hope." xvii, 3.
36. World Bank. (2012). HIV/AIDS in India. Retrieved from <http://www.worldbank.org/en/news/feature/2012/07/10/hiv-aids-india>
37. Zulu E. M., F. N. Dodoo, A. C. Ezeh. 2002. 'Sexual risk-taking in the slums of Nairobi, Kenya'. *Population Studies*, 56: 311–323.

सार्थक जीवन जीने की कला है योग

डॉ. दीपशिखा

जगत गुरु नानक देव,
पंजाब स्टेट ओपन विश्वविद्यालय,
पटियाला

अमूरत

धरा पर मानव का जीवन किसी न किसी प्रयोजन से जुड़ा हुआ है। मानव जीवन जिसे अति दुर्लभ प्राप्ति कहते हैं, का अंतिम लक्ष्य मोक्ष, कैवल्य की प्राप्ति है। जिसकी सिद्धि कर्म एवं साधना द्वारा ही सम्भव है। सृष्टि प्रारम्भ से लेकर मानव मन में अपने अस्तित्व सम्बन्धी प्रश्न उत्पन्न होते रहे हैं, मानव जिज्ञासु है अपने स्वरूप के बोध हेतु। धर्मग्रन्थों एवं शास्त्रों में मानव के इन प्रश्नों का उत्तर निहित है। आध्यात्मिक पथ का अनुगामी बन कर ही मानव अपने स्वरूप को पहचान सकता है, धरा पर अपने आने के प्रयोजन को समझ सकता है। इसके लिए शास्त्रों का गहन अध्ययन एवं श्रवण अनिवार्य है।

महर्षि पतंजलि ने ग्रन्थ योगदर्शन में मानव जीवन के लक्ष्य का स्पष्ट वर्णन करते हुए योग साधना को उसकी प्राप्ति का प्रथम एवं मूल मार्ग कहा है। योग पद्धति (यम, आसन, प्राणायाम) द्वारा चित्त वृत्तियों के निरोध होने से चेतना पूर्णतः निश्चल होकर समाधिस्थ होकर मोक्ष को प्राप्त कर लेती है क्योंकि चित्त पूर्णतः विशुद्ध है, सत्-चित्-आनन्द है। योग साधना द्वारा साधक परमात्मा के साथ एकत्व को प्राप्त करता ही है, शारीरिक रूप से निरोगी होकर सांसारिक दायित्वों का भी पूर्णतः पालन करता है। प्रमाणित है कि स्वस्थ शरीर ही स्वस्थ चित्त का आधार है। मानसिक एवं शारीरिक रूप से स्वस्थ योगी, साधक, व्यक्ति के विचार एवं कर्म भी शुभ एवं सकारात्मक ही होते हैं और मानव का व्यवहार उसके स्वस्थ दृष्टिकोण का प्रमाण बनता है। अतः योग साधना वो कला है, जो सामंजस्य, समता, अध्यात्म, परहित भाव, निरोगता, अहं का नाश, मधुरभाषण आदि रंगों द्वारा समाज के कैनवस पर मानव व्यक्तित्व को आकर्षक एवं सुन्दर चित्रित करती है।

कुंजी शब्द : चित्त वृत्तियों का निरोध, योग-स्वरूप, अष्टांगयोग, मन की स्थिरता, विधि, परिणाम, कैवल्य, क्लेश निवृत्ति।

योग का सामान्य अर्थ जोड़ है अर्थात् एक वस्तु या तत्त्व का दूसरे के साथ जुड़ जाना योग कहलाता है। किन्तु दार्शनिक अर्थात् जीवन दर्शन की दृष्टि से योग का अर्थ जीव (आत्मा) का परमात्मा के साथ सम्बन्ध जुड़ना, उसमें लीन होना, अद्वैत भाव स्थापित होना, अपनी ऊर्जा को उस परम ऊर्जा में एकरूप करना, शारीरिक एवं मानसिक रूप से स्वस्थ होना, जीवन के मर्म को समझना ही योग है अर्थात् शारीरिक साधना द्वारा आध्यात्मिकता की सिद्धि योग है।

श्री मद भगवद् गीता में वर्णित है कि मन को इधर-उधर न भटकने देना, केवल एक ही स्वरूप, वस्तु, परमशक्ति में मन को स्थिर रखना योग है—

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ॥¹

स्पष्ट है कि आत्मा और परमात्मा के संयोग का, अद्वैत स्थिति का, दिव्य साधन योग साधना ही है। महर्षि पतंजलि ने योग दर्शन में योग के स्वरूप एवं फल का वर्णन करते हुए स्पष्ट किया है कि –

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥²

अर्थात् चित्त की वृत्तियों का निरोध भाव रूकना ही योग है। योग साधना द्वारा जब चित्त की समस्त वृत्तियों, इच्छाओं, कामनाओं का शमन हो जाता है तब चित्त पूर्णतः निष्क्रिय हो जाता है। उस समय चित्त में शान्ति और पूर्णानन्द के अतिरिक्त कुछ भी शेष नहीं रहता और योगी (आत्मा) अपने स्वरूप भाव शुद्ध स्वरूप में स्थित हो जाती है। यह अवस्था ही कैवल्य अवस्था कहलाती है—**तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥³**

आत्मा एवं परमात्मा का मिलन भाव कैवल्य की प्राप्ति ही मानव जीवन का परम एवं मूल लक्ष्य है, यह दिव्य मिलन योग अर्थात् यम, नियम आदि साधना करने से ही प्राप्त होता है। योग साधना द्वारा जब मानव शुद्ध, चैतन्य होकर अद्वैत भाव को प्राप्त होता तब वह शाश्वत सुख एवं आनन्द को प्राप्त करता है। यही आनन्द मोक्ष, कैवल्य, आत्मदर्शन, ब्रह्म दर्शन और परमानन्द कहलाता है।

श्री अरविन्द का कथन है, “योग का उद्देश्य ही अपनी चेतना को भगवान की ओर खोलना एवं अधिकाधिक अंतर्चेतना में निवास करना तथा वहीं से बाह्य जीवन पर कार्य करना, उसे प्रभावित करना, अपने अन्तरम हृत्पुरुष को प्रत्यक्ष लाना और उसकी शक्ति से अपनी समस्त सत्ता को इस प्रकार शुद्ध एवं परिवर्तित कर लेना जिससे कि वह रूपान्तरण के लिए तैयार हो सके तथा भागवत ज्ञान, संकल्प और प्रेम के साथ युक्त हो सके। दूसरे भौतिक चेतना का विकास करना अर्थात् अपने आधार के सभी स्तरों को वैश्वभावापन्न बनाना, विश्वपुरुष तथा वैश्विक शक्तियों का ज्ञान प्राप्त करना और अधिमानस तक चेतना के सभी स्तरों में भगवान के साथ युक्त होना। तीसरे, अधिमानस के परे जो परात्पर भगवान हैं उनके साथ अतिमानस-चेतना के द्वारा सम्बन्ध स्थापित करना, अपनी चेतना और प्रकृति के अतिमानसभावापन्न बनाना तथा क्रियाशील भागवत सत्य की सिद्धि और पार्थिव प्रकृति में इसके रूपान्तरकारी अवतरण के लिए स्वयं को एक यंत्र बना लेना ॥⁴ यह यंत्र मानव की दृढ़ शक्ति है, जिसके द्वारा योग जैसी कठिन साधना भी मानव सहज ही सिद्ध कर लेता है।

सर्वविदित है कि मन का स्वभाव अति चंचल है। जब साधक साधना प्रारम्भ करता है तो सबसे बड़ी बाधा मन में विचारों की सक्रियता है। अतः इस चंचल मन को योग साधना में कैसे लगाया जाए। इसका उत्तर देते हुए महर्षि पतंजलि कहते हैं कि –

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥

अभ्यास और वैराग्य द्वारा चित्त की वृत्तियों का निरोध सम्भव है। मानव को ईश्वर ने इतना सामर्थ्यशाली बनाया है कि वह अपनी इच्छा शक्ति को दृढ़ रख कर निरन्तर चित्त वृत्तियों

के निरोध हेतु अष्टांग योग का अभ्यास करे—

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार धारणा ध्यान समाधयोष्टावंगानि।⁵

क्योंकि मानव का समस्त व्यवहार, आचरण उसकी इच्छा शक्ति, वृत्ति एवं इन्द्रियों पर निर्भर है। जैसी मानव की वृत्ति होगी वैसा ही कर्म। अष्टांग योग (यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि) साधना द्वारा मानव बुद्धि, मन आदि इन्द्रियों को जब संयमित कर लेता है तब चित्त निरर्थक वृत्तियों के प्रति उपराम हो जाता है तथा योगी के मन (जिसका मूल रूप शान्त और एकाग्र है) में केवल कर्तव्यपालन की वृत्ति शेष रह जाती है। वृत्ति निरोध का अर्थ ही व्यर्थ की असंख्य इच्छाओं के प्रति वैराग्य एवं उदासीनता का जागृत होना है। वृत्तियों प्रति उदासीनता के उदित होते ही जीव को यह बोध हो जाता है कि वह (आत्मा) परमात्मा की अंश है।

कोई भी साधक जब योगांगों का अभ्यास करता है तब वह समस्त विकारों आदि से मुक्त होकर आध्यात्मिक, नैतिक, शारीरिक एवं मानसिक रूप से स्वस्थ एवं सकारात्मक भाव को प्राप्त होता है। प्राणायाम आदि योगांग मानव की काया को निरोगी कर एवं मुख को रुहानी तेज से प्रदीप्त कर उसे मोक्ष का अधिकारी बना देते हैं।

साधना द्वारा योगाग्निमय शरीर की प्राप्ति होने पर योगी का शरीर हलका हो जाता है अर्थात् उसमें आलस्य का भाव भी नहीं रहता, आरोग्य रहता है, विषयासक्ति खत्म हो जाती है, शारीरिक वर्ण उज्ज्वल हो उठता है, स्वर मधुर एवं स्पष्ट हो जाता है, शरीर से शुभ गन्ध निकलती है, मल मूत्र थोड़ा होता है। उसे कोई शारीरिक रोग नहीं होता, वृद्धावस्था से वह दूर रहता है और न ही उसकी मृत्यु होती है अर्थात् उसकी इच्छा के बगैर उसका शरीर नष्ट नहीं होता, वह दीर्घायु को प्राप्त करता है—**न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः। प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्।**⁶ उसके सभी अंगों में एक दिव्य तेज भासित होता है। रूप, लावण्य, बल और वज्र के समान अंगों की दृढ़ता आदि शारीरिक सम्पत्तियों से योगी पूर्ण हो जाता है—

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत्।⁷

क्योंकि योग साधना सभी क्लेशों (विकारों) एवं कर्मों का क्षय करती है—

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः।⁸

कर्त्तापन भाव से युक्तकर्म क्षय में ही मानव का सर्वांगीण विकासयोग केवल मानव का ही सर्वांगीण विकास नहीं करता, अपितु सामाजिक विकास का भी मूल स्रोत, आधार योग ही है। योग मानव के दृष्टिकोण को इतना स्वस्थ एवं सुसंस्कृत बना देता है कि मानव भौतिक सुख—सुविधाओं को हेय एवं तुच्छ मानता हुआ आत्मिक पक्ष से दृढ़ होने और स्थायी शांति की प्राप्ति हेतु साधना करता है। योग करने से शरीर स्वस्थ होता है एक स्वस्थ एवं निरोगी काया में ही सुन्दर एवं शिव प्रज्ञा का निर्माण होता है। स्थित प्रज्ञ ही देश के प्रति अपने कर्त्तव्य का पूर्ण पालन करता है, उसका दृष्टिकोण सकारात्मक, सम एवं ऋतपरक हो जाता है। यही समता योग है—**समत्वं योग उच्यते।।**

तब योगी समष्टि की भावना से परिपूर्ण होकर इहलोक में यश प्राप्त करने के साथ-साथ ईश्वर के सान्निध्य को सहज ही प्राप्त कर लेता है। ऐसी अवस्था में उसके अन्तर्मन में निष्काम कर्म की भावना का उदय होता है जो कर्म में कर्त्ता की भावना का खत्म कर देती है क्योंकि योगी जन निरासक्ति भाव से केवल शारीरिक शुद्धि हेतु शरीर, मन, बुद्धि तथा इन्द्रिय द्वारा कर्म करते हैं—

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गम् त्यक्त्वात्मशुद्धये ।।⁹

सिद्ध है कि योग साधना का साधक कभी भी किसी स्थिति में विचलित नहीं होता। सुख—दुःख, सिद्धि—असिद्धि, अनुकूल एवं प्रतिकूल स्थिति में उसका चित्त समान रहता है, ऐसी अवस्था में उसके सभी दुःख समाप्त हो जाते हैं, इन दुःखों का वियोग एवं सुखों का संयोग ही योग है—

दुःख संयोग वियोग योग संज्ञितम् ।।¹⁰

स्पष्ट है कि परमात्मा के दर्शन एवं संयोग और दुःखों की शाश्वत निवृत्ति का सरल एवं सहज मार्ग योग साधना ही है। जो मानव योग—पथ का अनुगामी होता है वह जीवन के समस्त विवादों, संदेहों, शंकाओं से मुक्त, स्वच्छ, निर्मल एवं शुद्ध हृदय हुआ आत्मसाक्षात्कार को प्राप्त होता है। इस मार्ग का पथिक वही बनता है, जो ब्रह्मवित्, पुण्यकृत एवं तेजस्वी है—

एष पन्था ब्रह्मण हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत् तैजसश्च ।।¹¹

योग मार्ग पर चल कर ही मानव आत्मसाक्षात्कार कर सकता है, प्रकृति—पुरुष के सम्बन्ध को जान जाता है। जीवन हेतु क्या त्याज्य है, क्या ग्राह्य है, कर्म क्या है, फल की प्राप्ति कैसे होती है आदि का ज्ञान प्राप्त करने के साथ-साथ अपने भूत, भविष्य और वर्तमान कर्मों के फल के दर्शन कर लेता है। यही दर्शन जीवन का वास्तविक दर्शन है, जो जीवन जीने की कला सिखाता है और जीवन की सही पद्धति का उपदेश देता है। इसी कला में जीवन का सर्वांगीण विकास निहित है।

योग का पूर्ण लक्ष्य केवल सामान्य अज्ञ जगत चेतना से ऊपर उठकर भागवत चेतना में पहुँचना और उस भागवत चेतना की अतिमानसिक शक्ति को मन, प्राण और शरीर के अज्ञान के अन्दर उतार लेना, इन्हें रूपांतरित करना, यहां पर पृथ्वी पर भगवान को प्रकट करना तथा जड़—पार्थिव प्रकृति में एक दिव्य जीवन का निर्माण करना इसका लक्ष्य है।¹²

स्पष्ट है कि मानव जीवन के प्रत्येक क्षण में योग समाहित है। किन्तु योग चित्त की एकाग्रता पर निर्भर है, मानव इन्द्रियाँ अति चंचल हैं, अतः इनको स्थिर करने के लिए सुख पूर्वक आसन पर बैठकर वृत्तियों को रोकने का अभ्यास करना चाहिए—**स्थिरसुखमासनम् ।।¹³**

गीता में कहा गया है कि पवित्र स्थान पर भूमि पर कुशा का आसन बिछा कर दृढ़तापूर्वक मन, इन्द्रियों एवं कर्मों को वश में करते हुए मन को एक बिन्दु पर स्थिर करके हृदय को शुद्ध करने के लिए योगाभ्यास अर्थात् ध्यान स्थिर करें।¹⁴

ध्यान द्वारा साधक निर्विषय एवं वृत्तियों से मुक्त हो जाता है – तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्।¹⁵ यही अवस्था समाधि की भाव योग साधना की सिद्धि है। क्योंकि ध्यानावस्था में जब साध्य के अतिरिक्त अन्य कुछ दिखाई नहीं देता, कुछ अन्य अनुभव नहीं होता तब ध्येय में चित्त के लीन होने और ध्यान के क्षीण होने पर योगी समाधि अवस्था में पहुँच जाता है—

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः।।¹⁶

अर्थात् साधना द्वारा जब योगी योग के आठ अंगों को सिद्ध कर लेता है तब ध्यान, धारणा, समाधि इन तीनों की एक साथ सिद्धि (एक विषय) होने पर संयम उदित होता है। इस संयम के उदित होने पर प्रज्ञा का प्रकाश होता है—

तज्जयात् प्रज्ञालोकः।।¹⁷

इस प्रकाश में ही जीवन का सम्पूर्ण दर्शन, जीने की कला एवं सम्पूर्ण जीवन पद्धति यही है, इसकी प्राप्ति ही योग का मूल उद्देश्य एवं प्राप्ति है। संयम द्वारा साधक तत्त्वों के, प्रकृति के यथार्थ स्वरूप को जान लेता है, जिससे समस्त अज्ञान एवं अविद्या नष्ट हो जाती है और ज्ञान का उदय होता है। इस ज्ञान के उदित होते ही सर्वदुःखों का नाश हो जाता है।

निष्कर्ष रूप में योग मानव काया एवं मन को स्वस्थ, सुन्दर एवं शिव बनाने में योगप्रद होता है। योग साधना मानव अन्तर्मन में किसी किन्तु, परन्तु के बगैर कर्तव्यपालन की भावना का विकास करती है। जीवन का सार्थक अर्थ, उसका उद्देश्य, वास्तविक आनन्द एवं सुख क्या है, कहां है, आदि प्रश्नों का उत्तर है योग—अनुष्ठान या साधना की सिद्धि। योग साधना जीवन की वो सांस्कृतिक कला है, जिस में कुशल व्यक्ति समाज में रहते हुए 'मैं' की भावना से निर्मुक्त हुआ 'हम' इस संकल्प को धारण कर जीवन व्यतीत करता है। सामान्य जीवन में देखते हैं कि अधिकतर व्यक्ति स्वहित सिद्धि के लिए कर्मरत हैं, किन्तु एक योग—यज्ञ करने वाला मानव समुदाय एवं समाज में रहते हुए स्वहित तो सिद्ध करता ही है, समस्त प्राणियों के प्रति भी उसके हृदय में हित की भावना ही उद्दीप्त होती है अर्थात् वह कर्म की भावना से मुक्त होकर अकर्म की भावना से परिपूर्ण परमात्मा का स्वरूप होकर जीवनयात्रा को पूर्ण करता है। सिद्ध है कि कर्मों के क्षय से अर्थात् प्रकृति एवं पुरुष (आत्मा) की समान भाव से शुद्धि होने पर योगी कैवल्य को प्राप्त करता है—

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धि साम्ये कैवल्यम्।।¹⁸

संदर्भ

1. श्री मद् भगवत गीता, 6.20
2. योगदर्शन, समाधि पाद, 1

3. वही, 3
4. श्री अरविन्द के योग पत्र, भाग दो और भाग तीन, पृ. 7
5. वही, साधनपाद- 29
6. श्वेताश्वरोपनिषद्, 2.12,13
7. योगदर्शन, विभूतिपाद, 46
8. वही, कैवल्यपाद, 55
9. श्री मद् भगवत् गीता, 5.11
10. वही, 6.23
11. बृहदारण्यकोपनिषद्, 4.4.9
12. श्री अरविन्द के पत्र, भाग दो और तीन, पृ. 3
13. योगदर्शन, साधनपाद, 46
14. श्री मद् भगवद् गीता, 6. 12,13
15. योगदर्शन, विभूतिपाद, 2
16. वही, 3
17. वही, 5
18. योगदर्शन, विभूतिपाद, 55

लोकतंत्र, निर्वाचन प्रणाली एवं मतदान व्यवहार

प्रो० मनमीत कौर

राजनीति विज्ञान विभाग,
बरेली कालेज, बरेली

प्रो० वंदना शर्मा

राजनीति विज्ञान विभाग,
बरेली कालेज, बरेली

अमूरत

लोकतंत्र को सुचारु रूप से चलाने के लिए निर्वाचन प्रणाली की आवश्यकता होती है। निर्वाचन प्रणाली के द्वारा जनता अपनी राय प्रकट करती है। इस राय को ही मतदान व्यवहार के रूप में हम देखते हैं। जितना पुराना लोकतंत्र है, उतनी ही प्राचीन है निर्वाचन प्रणाली। किसी निर्वाचन प्रणाली की प्रक्रिया पर निर्भर करता है कि जनता कैसा मतदान व्यवहार करेगी। लोकतंत्र में जनता सर्वोच्च है और जनता को प्रभावित करने वाले कारक— आर्थिक, सामाजिक आदि भी भिन्न होते हैं। इन्हीं कारकों के कारण प्रत्येक लोकतांत्रिक देश की राजनीतिक संस्कृति और मतदाता का मतदान व्यवहार भिन्न-भिन्न होता है। इन विभिन्न कारकों के अध्ययन के द्वारा हम लोकतांत्रिक व्यवस्था में मतदाताओं के व्यवहार को समझते हैं और निर्वाचन प्रणाली में सुधार, जागरूकता कार्यक्रमों, शैक्षणिक पाठ्यक्रमों में बदलाव के द्वारा लोकतांत्रिक व्यवस्था को मजबूत बनाते हैं। स्त्री-पुरुष समानता बिना शिक्षा के संभव नहीं और इसके बिना स्त्री की लोकतंत्र में सहभागिता अर्थात् उसका मतदान व्यवहार सुदृढ़ नहीं हो सकता। संविधान के अनुसार राजनीतिक समानता प्रदान किए बिना लोकतंत्र में जनता की भागीदारी को बेहतर नहीं किया जा सकता है। इस लेख के द्वारा हम लोकतंत्र के प्राचीन स्वरूप पर दृष्टि डालते हुए निर्वाचन प्रणाली और निर्वाचन प्रक्रिया में मतदाता द्वारा मतदान करते समय कौन-कौन से कारकों को ध्यान में रखा जाता है, का अध्ययन करेंगे।

मुख्य शब्दावली : लोकतंत्र, लोकतांत्रिक व्यवस्था, निर्वाचन प्रणाली, मतदान व्यवहार, विचारधारा, मतदान प्रणाली, बहुमत आदि।

प्रस्तावना

राजनीति शास्त्र के आरंभिक चिंतन से लोकतंत्र पर विमर्श की शुरुआत होती है और आधुनिक समय में राजनीति विज्ञान तक लोकतंत्र पर अध्ययन निरन्तर जारी है। ग्रीक मूल के शब्द 'डेमोस' से 'डेमोक्रेसी' शब्द की उत्पत्ति हुई है। प्राचीन समय से ही लोकतंत्र पर चर्चा जारी है। अब्राहम लिंकन ने लोकतंत्र की सबसे प्रसिद्ध परिभाषा दी और कहा "जनता का जनता के द्वारा और जनता के लिए" बनाई गयी शासन प्रणाली ही लोकतंत्र है।

जनता की ये भागीदारी किस रूप में सुनिश्चित की जाये, इसके लिए लोकतंत्र में निर्वाचन प्रणाली का महत्व बढ़ जाता है। जैसे-जैसे राजनीति विज्ञान अनुभव मूलक पद्धति की ओर बढ़ी, तो निर्वाचन प्रक्रिया में मतदान व्यवहार की क्या स्थिति है, इसका भी अध्ययन किया जाना प्रारंभ हुआ।

प्राचीन यूनानी नगर-राज्यों में लोकतंत्र का प्राचीन रूप देखने को मिलता है लेकिन उसमें सबकी समान सहभागिता नहीं होने के कारण वह लोकतंत्र का निकृष्टतम रूप था। प्लेटो ने इस तंत्र की आलोचना करते हुए इसे भीड़तंत्र की संज्ञा दी। हॉब्स, लॉक व रूसो ने लोकतंत्र के विभिन्न सिद्धान्त दिए और लोकतंत्र के सिद्धान्त का निरन्तर विकास होता रहा। सर्वप्रथम हॉब्स ने सरकार निर्माण में आम लोगों की सहमति का विचार प्रस्तुत किया लेकिन राजतंत्रीय निरंकुश शासन प्रणाली का समर्थन किया। जनता की भागीदारी को लेकर अस्पष्ट विचार इस सिद्धान्त की आलोचना हुई और लॉक द्वारा लोकतंत्र को शासन प्रणाली के रूप में प्रस्तुत किया गया। उसका मानना था कि राजनीतिक शक्ति का मूल स्रोत जनता है, परन्तु लॉक ने भी निर्वाचन प्रणाली के स्तर पर संपत्तिशाली लोगों के प्रतिनिधित्व का समर्थन किया और लोकतंत्र को कुछ विशिष्ट जनों द्वारा संचालित शासन व्यवस्था बना दिया। इसी श्रृंखला में रूसो ने पिछले सभी राजनीतिक सिद्धान्तों से आगे जाते हुए लोकतंत्र को एक नैतिक मूल्य के रूप में परिभाषित किया तथा उसका मानना था कि इसके द्वारा ही सभी लोगों का शासन सुनिश्चित किया जा सकता है।

हॉब्स, लॉक और रूसो का राजनीतिक चिंतन यह प्रदर्शित करता है कि लोकतंत्र राज्य के प्रमुख उद्देश्य, 'सार्वजनिक जीवन' की पूर्ति के लिए एक अच्छी व्यवस्था प्रस्तुत करता है, परन्तु अभी तक निर्वाचन प्रणाली के विकास पर विशेष कार्य नहीं हुआ। अठारहवीं शताब्दी के उत्तरार्ध में ब्रिटिश राजनीतिक विज्ञानी बेंथम द्वारा जनता की भागीदारी के लिए एक सूत्र प्रस्तुत किया गया। यह सूत्र था— एक व्यक्ति—एक वोट। इस सिद्धान्त ने लोकतंत्र के संचालन के लिए निर्वाचन प्रणाली का आधार क्या हो? इस प्रश्न का उत्तर प्रस्तुत कर दिया। पश्चिमी देशों में 19वीं सदी तक यह विचार पूर्णतः लागू नहीं हुआ और स्त्री मतदान अधिकार अमेरिका में 1919, इंग्लैण्ड में 1928, फ्रांस में 1945 व स्विट्जरलैण्ड में 1971 में प्रदान किया गया। सार्वभौमिक वयस्क मताधिकार पर आधारित निर्वाचन प्रणाली ही जनता की भागीदारी सुनिश्चित करने का सशक्त माध्यम है।

लोकतांत्रिक व्यवस्था के निरन्तर संचालन के लिए जनता को अपने प्रतिनिधि चुनने की स्वतंत्रता, आवधिक चुनाव, स्वतंत्र निर्वाचन आयोग, स्वतंत्र न्यायपालिका, नागरिक अधिकारों की व्यवस्था।

जनता द्वारा अपने प्रतिनिधि का चुनाव करने की स्वतंत्रता के लिए एक से अधिक राजनीतिक दलों की व्यवस्था होनी चाहिए। दलीय स्वतंत्रता द्वारा ही जनता को विकल्प मिलेंगे और वह अपने मतदान अधिकार का प्रयोग करके सबसे उपयुक्त दल से प्रतिनिधि का चुनाव करेगी। चुनाव संपन्न होने के बाद, आवधिक चुनाव ही वह प्रक्रिया है, जिसके कारण राजनीतिक दल जनता के हित के लिए कार्य करते हैं। इस प्रकार लोकतंत्र के सफल संचालन के लिए वयस्क मताधिकार पर आधारित आवधिक चुनाव एक महत्वपूर्ण शर्त है। जनता की प्रतिपुष्टि के लिए राजनीतिक दल सदैव जनहित पर ध्यान देते रहेंगे। आवधिक चुनाव की प्रक्रिया के सफल संचालन के लिए एक स्वतंत्र निर्वाचन आयोग होना चाहिए।

निर्वाचन व्यवस्था को चलाने के लिए एक स्वतंत्र न्यायपालिका भी अतिआवश्यक है। इसके बिना उत्पन्न होने वाले विवाद समाप्त नहीं हो सकेंगे और लोकतांत्रिक व्यवस्था चरमरा जायेगी।

अतः लोकतंत्र के संचालन के लिए केवल संविधान नहीं, संविधानवाद की आवश्यकता होती है। संविधानवाद के द्वारा हम यह जानते हैं कि लोकतांत्रिक प्रक्रियाओं का पालन ऊपरी तार पर हो रहा है या केवल प्रदर्शन के लिए संवैधानिक मूल्यों को प्रदर्शित किया जा रहा है। संविधानवाद की कसौटी पर कसने के लिए हम निर्वाचन प्रणाली व मतदान व्यवहार के अध्ययन के बिना लोकतंत्र की मजबूती सुनिश्चित नहीं कर सकते।

निर्वाचन प्रणाली ही वह तरीका है जो यह सुनिश्चित करेगा कि जनता कितनी आसानी से व्यवस्था निर्माण में भाग ले सकती है? भारत में विभिन्न प्रकार की निर्वाचन प्रणालियों का प्रयोग होता है। यथा— सरल बहुमत प्रणाली, एकल हस्तांतरणीय मतदान प्रणाली, अनुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली आदि।

सर्वाधिक प्रचलित प्रणाली जिसके द्वारा लोकसभा व विधानसभा के चुनाव होते हैं, वह है सरल बहुमत प्रणाली। 'सबसे अधिक मत प्राप्त करने वाली विजयी' (फर्स्ट पास्ट द पोस्ट) पद्धति प्रचलित है। इस पद्धति में सरलता है लेकिन बहुदलीय लोकतांत्रिक व्यवस्था में यह प्रणाली कई बार कुल मतदाता के छोटे से समूह का ही प्रतिनिधित्व करती है। छोटे दलों व अल्पसंख्यकों को इस प्रणाली से नुकसान होता है। इस प्रणाली में लहर या करिश्माई व्यक्तित्व से एकाएक लाभ लिया जा सकता है। जाति, धर्म, संप्रदाय, दबाव समूह भी कई बार मतदान को सीधे प्रभावित कर देते हैं।

बहुमत प्रणाली के अंतर्गत वैकल्पिक प्रणाली को रखा जाता है। इस प्रणाली के अंतर्गत यदि किसी निर्वाचन क्षेत्र में तीन या तीन से अधिक उम्मीदवार मैदान में हैं तो मतदाता अपना मत विभिन्न उम्मीदवारों को 1, 2, 3 आदि की वरीयता क्रम में देता है। यदि किसी प्रत्याशी को प्रथम वरीयता प्राप्त मतों से विजय नहीं मिलती है तो सबसे कम प्रथम वरीयता प्राप्त प्रत्याशी मुकाबले से बाहर हो जाता है तथा उसके द्वितीय वरीयता के मत बाकी बचे प्रत्याशियों के प्रथम वरीयता मतों से जोड़ दिये जाते हैं। यह प्रक्रिया तब तक दोहराई जाती है जब तक किसी एक प्रत्याशी को पूर्ण बहुमत प्राप्त नहीं हो जाता है। यह पद्धति भारत व अमेरिका के राष्ट्रपति चुनाव में अपनाई जाती है।

बहुमत प्रणाली के अंतर्गत दुबारा मतदान प्रणाली में मतदाता एक ही उम्मीदवार को मत देता है तथा यदि उम्मीदवार नहीं जीत पाता तो पूर्ण बहुमत सुनिश्चित करने के लिए कुछ शर्तों के साथ दुबारा मतदान कराया जाता है। इस बार एक निश्चित न्यूनतम प्रतिशत मत पाने वाले दल/प्रत्याशी को बाहर कर दिया जाता है, जिससे बहुमत सुनिश्चित हो सके। इस प्रक्रिया में अल्पसंख्यक वर्गों के साथ पूरा न्याय नहीं हो पाता।

आनुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली का प्रयोग बहुसदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रों में किया जाता है। इसका लक्ष्य मतदाताओं को अपने-अपने वोटों की संख्या के अनुपात में प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करना। यह एक जटिल प्रक्रिया है और इसके लिए अनेक तरीके अपनाए जाते हैं। प्रथम प्रणाली है— सूची प्रणाली— इसमें मतदाताओं को विभिन्न राजनीतिक दलों के उम्मीदवारों की सूचियाँ दी जाती हैं और वह उनमें से किसी एक सूची पर निशान लगा देता है। मध्य यूरोप में यही प्रणाली अपनाई जाती है।

आनुपातिक प्रतिनिधित्व की एकल हस्तांतरणीय मतदान प्रणाली में मतदाता विभिन्न उम्मीदवारों को 1, 2, 3 आदि की वरीयता में मत देता है व चुनाव जीतने के लिए चुनाव क्वोटा के बराबर मत प्राप्त होना जरूरी होता है।

$$\text{चुनाव क्वोटा} = \frac{\text{निर्वाचन क्षेत्र में डाले गए वोटों की संख्या}}{\text{रिक्त स्थानों की संख्या} + 1} + 1$$

अतिरिक्त वोटों को अन्य प्रत्याशियों को स्थानान्तरित कर दिया जाता है और यह प्रक्रिया तब तक दोहराई जाती है जब तक सभी सीटें भर नहीं जाती। आयरलैंड में यह प्रणाली प्रचलित है। इस प्रणाली में सौदेबाजी के आधार पर मिली-जुली सरकारें बनती हैं और स्थिरता का अभाव रहता है।

निर्वाचन प्रणाली में निरन्तर सुधार होते रहते हैं। वर्तमान में निर्वाचन प्रणाली के प्रमुख अंग हैं—

1. निर्वाचन क्षेत्र का निर्धारण
2. मतदाता अर्हता निर्धारण
3. उम्मीदवार अर्हता निर्धारण
4. मतदान विधि व मतपत्र गणना संबंधी नियम
5. विवाद निपटान निर्धारण व्यवस्था

निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण जनसंख्या के आधार पर किया जाता है। भारत में मतदाता अर्हता निर्धारण न्यूनतम आयु 18 वर्ष रखी गयी। शैक्षणिक योग्यता, आर्थिक स्थिति, लिंग आदि आधारों पर नहीं। उम्मीदवार अर्हता की शर्तें भी बहुत आसान हैं। सामाजिक रूप से स्वीकृत नागरिक व न्यूनतम आयु प्राप्त कर चुका हो। चुनाव कार्यक्रम का निर्धारण करना व चुनाव प्रचार के लिए एक आचार संहिता का निर्माण करना। निर्वाचन आयोग मतदान प्रक्रिया को निरन्तर बेहतर बनाने के लिए नई-नई तकनीकों का इस्तेमाल करता है। 1998 में सबसे पहले मतपत्रों के स्थान पर इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन (स्टड) का प्रयोग शुरू किया। 2004 से लोकसभा चुनावों में इसका प्रयोग जारी है। निर्वाचन प्रणाली में जनता को यह अहसास होना आवश्यक है कि वह अपनी भागीदारी करने के पश्चात् सार्वजनिक कल्याण प्राप्त करेगी। इस भागीदारी में वह किस प्रकार

व्यवहार करती है, इसके लिए हमें मतदान व्यवहार का अध्ययन करना होगा और उन कारकों को पहचानना होगा, जिनसे मतदान व्यवहार प्रभावित होता है।

मतदान व्यवहार

लोकतांत्रिक प्रणाली में मतदाता जिस प्रकार निर्वाचन प्रणाली में भाग लेता है वह मतदाता व्यवहार या निर्वाचक व्यवहार कहलाता है। मतदाता से किसी विशेष पार्टी का चयन क्यों किया? किसी प्रत्याशी विशेष के पक्ष में मतदान क्यों हुआ? चुनाव प्रचार के समय के मुद्दे घटनाएं किस प्रकार मतदान व्यवहार को प्रभावित करती हैं? इस प्रकार के अन्य सभी वे कारण जिनसे मतदाता प्रभावित होता है और यह प्रभाव उसके मतदान व्यवहार में परिलक्षित होता है। इस प्रकार प्लानो एण्ड रिग्स की परिभाषा— “सार्वजनिक चुनाव में लोग किस प्रकार वोट देते हैं, इससे संबंधित अध्ययन क्षेत्र ही मतदान व्यवहार है और इसमें वे कारण भी शामिल हैं कि लोग मतदान उसी प्रकार क्यों करते हैं।”

लोकतंत्र के निरन्तर विकास के लिए स्वच्छ निर्वाचन प्रणाली द्वारा चुनाव संपन्न होना पहला व महत्वपूर्ण शर्त है। इसी के लिए मतदान व्यवहार का अध्ययन किया जाता है। मतदाता के मन में यह विचार न बनने पाए कि उसके वोट डालने से क्या होगा? मतदान व्यवहार का अध्ययन सेफोलॉजी के अन्तर्गत किया जाता है। यह शब्दावली पश्चिमी राजनीतिक विज्ञानियों के द्वारा सर्वप्रथम प्रयोग में लायी गयी।

मतदान व्यवहार के अध्ययन के कई लक्ष्य हो सकते हैं। राजनीतिक दल ऐसे अध्ययनों के द्वारा अपने प्रत्याशी चयन की प्रक्रिया, चुनावी मुद्दे, चुनाव प्रचार की प्रक्रिया आदि निर्धारित करते हैं। चुनाव विश्लेषकों को ये जानने का विषय होता है कि कौन-कौन से कारक राजनीतिक संस्कृति व मतदान व्यवहार को प्रभावित करते हैं? किसी पार्टी विशेष की किसी स्थान विशेष में कैसी स्थिति रहेगी? अ

शिक्षक, शोधकर्ता के लिए मतदान व्यवहार के ऐसे होने के पीछे के कारण जानने का लक्ष्य होता है और कैसे प्रतिकूल कारणों को दूर करके लोकतांत्रिक प्रक्रिया को सुदृढ़ किया जाए।

विभिन्न लक्ष्यों के लिए अध्ययन की प्रणाली भी भिन्न-भिन्न होती है। लेकिन मतदान व्यवहार को प्रभावित करने वाले कारक समान रहते हैं। यथा : जाति, क्षेत्र, धर्म, भाषा, धन बल, बाहुबल, व्यक्तित्व, सत्ताधारी दल का प्रभाव, विचारधारा दलीय पहचान, राजनीतिकता, स्थिरता, तात्कालिक कारण जैसे-युद्ध, करिश्माई नेतृत्व की मृत्यु आदि।

1. **जाति**— जाति मतदान व्यवहार को प्रभावित करने वाला एक सबसे महत्वपूर्ण कारक है। जातियों को राजनीति में प्रयोग करना, भारतीय राजनीति की एक महत्वपूर्ण विशेषता रही है। ग्रामीण स्तर पर जातीय एकता मतदान व्यवहार को प्रभावित करने का प्रमुख कारक है। जाति एक जुड़ाव का प्रमुख कारक है और चुनाव में परिलक्षित होती है।

2. **क्षेत्र**— क्षेत्रीयता चुनाव व्यवहार को प्रभावित करने का एक प्रमुख कारक है। क्षेत्रवाद की भावनाएं भी राजनीतिक पार्टी की ओर झुकाव करती हैं। तमिलनाडु, कर्नाटक, आन्ध्रप्रदेश, कर्नाटक, उ०पू० राज्यों में यह मतदान व्यवहार को प्रभावित करती है।
3. **धर्म**— धार्मिक भावनाओं का शोषण या पोषण मतदान व्यवहार को सीधे तौर पर प्रभावित करता है। धर्म का राजनीतिकरण एक प्रमुख समस्या है। धर्मनिरपेक्ष राज्य होने के बाद भी भारत की सभी पार्टियाँ धर्म की राजनीति करती हैं।
4. **भाषा**— भाषाई आधार पर चुनाव व्यवहार यह प्रदर्शित करता है कि जनता अपनी संस्कृति, क्षेत्र, भाषा को अपने प्रतिनिधि चुनते समय प्रमुखता देती है। महाराष्ट्र, दक्षिण राज्य, गुजरात में यह मतदान व्यवहार को प्रभावित करने का एक प्रमुख कारण रहा है।
5. **धनबल व बाहुबल**— धनबल का प्रभाव गुजरात, पंजाब और दक्षिण के कुछ राज्यों में दिखता है जबकि बाहुबल का प्रभाव विशेषकर बिहार, उत्तर प्रदेश, हरियाणा में देखा जाता है। चुनाव प्रचार में शराब आदि का विस्तृत रूप से प्रयोग मतदाता को नकारात्मक रूप से प्रभावित करता है और मतदान पर धनबल व बाहुबल का प्रभाव पड़ता है।
6. **व्यक्तित्व**— आज़ादी के समय से कांग्रेस अपने नेता नेहरू के व्यक्तित्व के कारण जीतती आयी। स्वतंत्रता आंदोलन में इनकी भूमिका, विदेशों में अच्छी पकड़ आदि कारण थे, जिनसे जनता प्रभावित होती थी। इंदिरा गाँधी, राजीव गाँधी अपने व्यक्तित्व के साथ-साथ गाँधी उपनाम से भी जनता के मतदान व्यवहार को परिवर्तित कर देते थे। गैर कांग्रेसी व्यक्तित्व में जय प्रकाश नारायण, अटल बिहारी वाजपेयी ने जनता को अपने व्यक्तित्व से जोड़ा और चुनावों में इसका लाभ उठाया। करिश्माई व्यक्तित्व, विकासशील राष्ट्रों में मतदान व्यवहार को परिवर्तित करने का एक सशक्त कारक रहा है।
7. **सत्ताधारी दल का प्रभाव व दलीय पहचान**— वर्तमान समय में यह मतदान व्यवहार को प्रभावित करने का एक प्रमुख कारण है। कार्यकर्ता जनता के बीच अपने क्रियाकलापों के द्वारा अपनी दलीय पहचान प्रदर्शित करते रहते हैं। युवाओं में यह प्रवृत्ति अधिकांश रूप से पायी जाती है। यह मतदान के समय उनको प्रभावित करती है।
8. **विचारधारा**— विचारधारा का प्रसार राजनीतिक पार्टियों का एक प्रमुख एजेंडा होता है। चुनावी वर्ष से पूर्व पार्टियाँ विभिन्न कार्यक्रमों के द्वारा अपनी विचारधारा का प्रसार करती हैं। यह पढ़े-लिखे वर्ग को जोड़ती हैं और सोशल मीडिया के माध्यम से इसे प्रसारित करवाती हैं। वामपंथी विचारधारा इसके विपरीत विश्वविद्यालय स्तर अपना संगठन बनाती है। दक्षिणपंथी विचारधारा के राष्ट्रवादी विचार विशेष कर उत्तर भारत में जनता को प्रभावित करते हैं और मतदान व्यवहार में भी परिलक्षित हो जाता है।
9. **राजनीतिक स्थिरता**— वयस्क मतदाता राजनीतिक स्थिरता के लिए भी मतदान करता है। इस पक्ष की ओर झुकाव का प्रमुख कारण यह है कि वे विदेश संबंधों के लिए एक मजबूत केन्द्र

सरकार चाहते हैं। विधानसभा चुनावों में भी यह एक प्रमुख तत्व होता है। इस पहलू के आधार पर मतदान करने वाले लोगों की संख्या अधिक नहीं होती।

10. तात्कालिक कारण—

(प)युद्ध— किसी युद्ध में जय या पराजय तात्कालिक चुनाव को प्रभावित करती है।

(पप)नेतृत्वकर्ता की मृत्यु— इंदिरा गाँधी की मृत्यु के बाद कांग्रेस के प्रति लोगों का भावनात्मक झुकाव बढ़ गया और कांग्रेस अपने सर्वश्रेष्ठ प्रदर्शन को प्राप्त हुई।

(पपप) आर्थिक दशाएं— बेरोजगारी, मंदी आदि भी तात्कालिक कारण में प्रमुख हैं।

(पअ)चुनाव अभियान— तात्कालिक रूप से दल से किस प्रकार मुद्दों को उठाया, उससे भी मतदान व्यवहार प्रभावित होता है। गरीबी हटाओ के नारे ने इंदिरा गाँधी के चुनाव विजय को सुनिश्चित किया। मनरेगा कार्यक्रम के द्वारा यूपीए सरकार ने ग्रामीण वर्ग का मत प्राप्त किया।

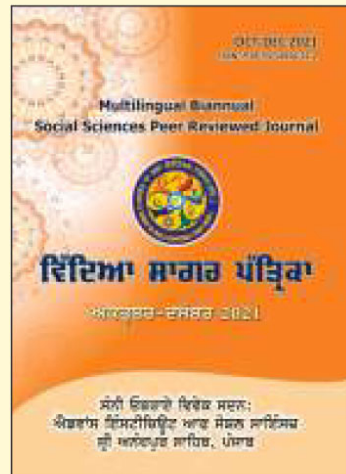
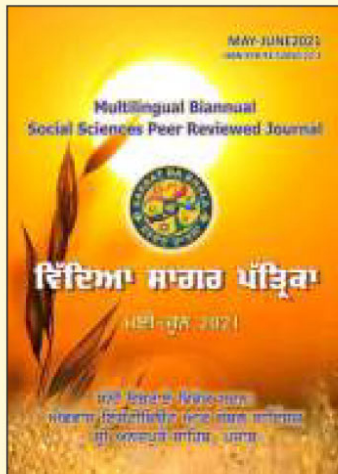
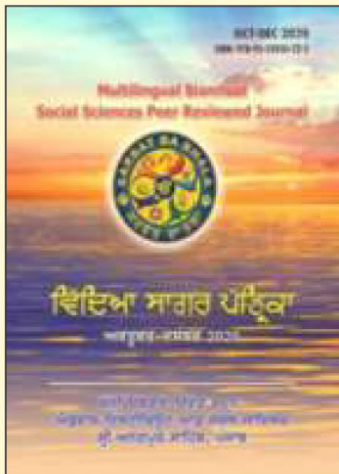
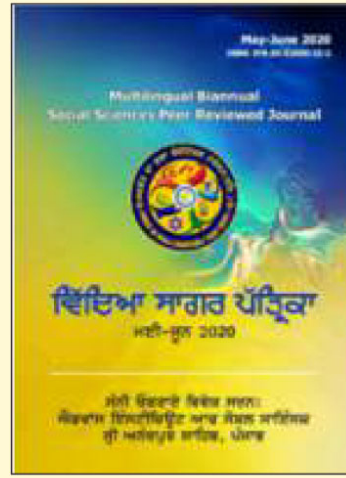
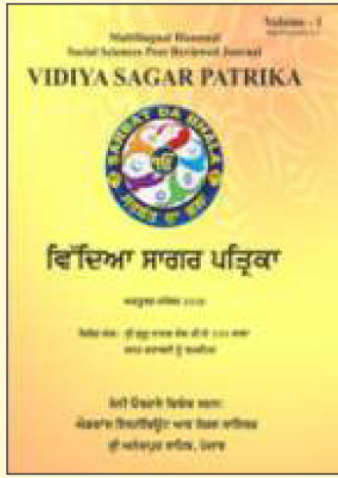
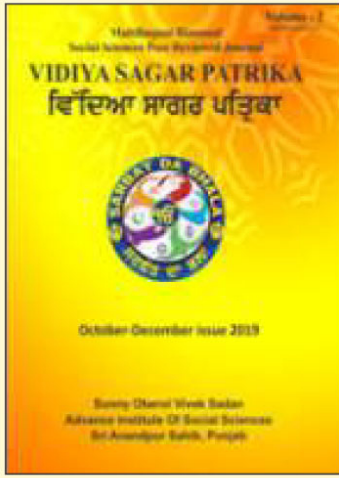
निष्कर्ष

लोकतंत्र एक प्रणाली के रूप में निरन्तर विकसित हो रहा है। विभिन्न विचारकों के योगदान से इस शासन प्रणाली में निरन्तर सुधार किए गए। लोकतंत्र की सफलता जनता के द्वारा किए गए मतदान व्यवहार पर निर्भर करती है। लोकतांत्रिक प्रणाली के इतिहास को देखते हुए यह कह सकते हैं कि यह प्रणाली जनता के कल्याण में सहायक सिद्ध हुई है। निर्वाचन प्रणाली में जनता का विश्वास बना रहे इसके लिए निर्वाचन आयोग निरन्तर जागरूकता कार्यक्रम व मतदाता शिक्षण कार्यक्रमों का आयोजन करता है। जागरूक कार्यक्रमों के द्वारा निरन्तर यह शिक्षा दी जा रही है कि धनबल, बाहुबल, जातिवाद आदि के आधार पर मतदान नहीं करना चाहिए। मतदाता अपने भविष्य के लिए मतदान करता है और इस आशा में लोकतंत्र की मजबूती जुड़ी है। मतदान व्यवहार के अध्ययन से प्राप्त निष्कर्ष से यह कहा जा सकता है कि यदि मतदान व्यवहार को प्रतिकूल रूप से प्रभावित करने वाले कारकों का प्रभाव न्यूनतम कर दिया जाये तो जनता जनार्दन बन जायेगी। नियमित अवधि पर स्वच्छ चुनाव व जनता का मतदान व्यवहार लोकतंत्र की विश्वसनीयता को आगे बढ़ाते हैं और सबकी भागीदारी की अवधारणा को चरितार्थ करते हैं।

संदर्भ

1. तुलनात्मक राजनीति की रूपरेखा— ओम प्रकाश गाबा, 2019, मयूर बुक्स, नई दिल्ली।
2. भारत की राजव्यवस्था— एम० लक्ष्मीकांत, छठा संस्करण, 2021, मैकग्रा हिल प्रकाशन, चेन्नई।
3. राजनीति सिद्धान्त की रूपरेखा— ओम प्रकाश गाबा, नवम संस्करण, 2023, नेशनल पेपरबैक्स, नई दिल्ली।

4. भारतीय शासन एवं राजनीति— डा० पुखराज जैन, डा० बी०एल० फड़िया, 2022, साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा।
5. राजनीतिक सिद्धांत एवम अवधारणाएं— डा० एस०सी० सिंहल, 2020, लक्ष्मी नारायण अग्रवाल प्रकाशन, आगरा।
6. तुलनात्मक शासन और राजनीति— शालिनी वाधवा, तीसरा संस्करण, 2020 अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली।
7. भारतीय शासन एवं राजनीति— डा० ए०पी० अवस्थी, 2020, लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आगरा।

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ
ਦੇ ਸਥਾਪਨਾ ਦਿਵਸ
ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ

ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਿਮਰੀਐ ਘਰ ਨਉ ਨਿਧ ਆਵੈ ਧਾਇ

ਜੈਸੇ ਪੂਰਾ ਗੁਰੂ ਬਹੁ ਗ੍ਰਾਮ ਹੈ ਵਸਾਏ,
ਤੈਸੇ ਹਮ ਭੀ ਨਗਰ ਏਕ ਰਚੀਏ ਸੁਛੰਦ ਹੈ
ਐਸੇ ਮਨਿ ਧਾਰ ਕੈ ਨਿਹਾਰ ਕੈ ਜਮੀਨ ਵਰ
ਬਾਂਧਯੋ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਦਾਇ ਪਰਮਾਨੰਦ ਹੈ

ਵੈੱਬਸਾਇਟ: www.sovs.in
ਈ-ਮੇਲ: editorinchief@sovs.in

ISBN 978-93-52050-22-2

9 789352 050222